Versteend verleden

de Joodse begraafplaats te Overveen

Jaap Meijer/Jet Slagter

Haarlemse miniaturen

De Vrieseborch

Versteend verleden Jaap Meijer/Jet Slagter

2

Versteend verleden

In dubbel opzicht hoort dit tweede deel in onze serie thuis. Het is een Haarlemse miniatuur voorzover deze studie is gewijd aan een detail van onze eeuwenoude stad en haar omgeving. Daarnaast belicht *versteend verleden* een monument in het klein van zeer bijzondere aard. Bij Overveen liggen de idyllische resten van een unieke joodse begraafplaats waarvan de historie ons terugvoert naar de Franse Tijd uit onze Nederlandse geschiedenis.

Toen scheidde een klein deel van de Amsterdamsjoodse gemeenschap zich af uit politieke overwegingen. Revolutionaire prominenten die onder invloed van de ideeën der Franse Revolutie Nederlandse Staatsburgers wilden worden en op deze wijze in botsing kwamen met hun orthodoxe omgeving.

Zij kochten in 1797 te Overveen een stuk grond dat hun tot begraafplaats moest dienen. Ook na 1808 – toen koning Lodewijk Napoleon in Haarlem alweer – aan de afgescheiden gemeente een einde maakte, werden hier in de loop der vorige en deze eeuw (ja zelfs gedurende Wereldoorlog II) joden begraven. Afstammelingen veelal van de woelwaters van toen, die soms nog de wens te kennen gaven (en geven) dáár begraven te willen worden, waar hun verwanten resp. hun voorzaten eenmaal ter aarde waren besteld.

Versteend verleden
de Joodse begraafplaats te Overveen

foto omslag: nieuw smeedijzeren toegangshek dat door bemiddeling van de gemeente Bloemendaal de oude vervallen houten toegangsdeur heeft vervangen (24 mei 1982).

Serie Haarlemse miniaturen

Deel 2

Versteend verleden

de Joodse begraafplaats te Overveen

Jaap Meijer/Jet Slagter

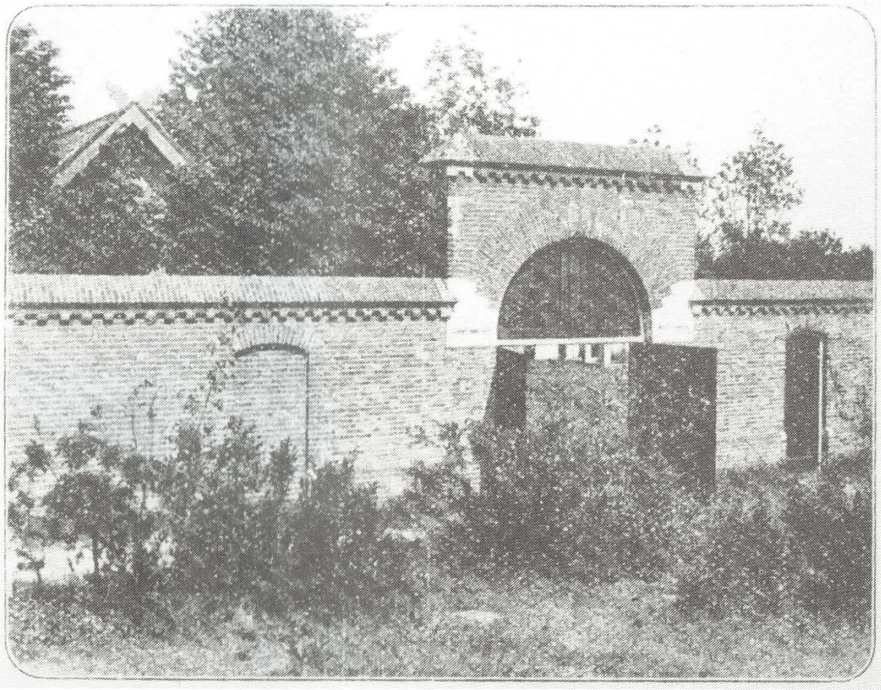

anno 1921.

Uitgeverij de Vrieseborch – Haarlem

Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Vereniging Haerlem.

Verantwoording der illustraties

Het overgrote deel is afkomstig van (en via) de Bibliotheca Rosenthaliana te Amsterdam. De foto's op pag. 31, 37, 52, 54, 56, 69 en 79 zijn ontleend aan de integrale set van alle zerken, die door een subsidie van de gemeente Bloemendaal kon worden vervaardigd. Een exemplaar van dit historisch belangrijke materiaal wordt aan de Rosenthaliana geschonken en op deze wijze dienstbaar gemaakt aan het historisch onderzoek (genealogie).
Ernst Slagter te Overveen tekende de reconstructie van de Graanboom-tombe (pag. 95).
Drs. Joël Cahen, conservator van het Joods Historisch Museum was op ons verzoek bereid de foto's te vervaardigen, die op pag. 8 en 19 staan afgebeeld.

© foto op pag. 83: Foto Ton Roozen, Heemstede
© foto omslag: Hammann/Jonker Dia produkties, Haarlem

© BV Uitgeverij De Vrieseborch, 1983
Jacobijnestraat 5, 2011 TG Haarlem

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 6076 179 0

Inhoud

Ter verantwoording 7
Historische achtergronden 9
De begraafplaats 27
Afscheid van Raw Graanboom 33
De hereniging in 1808 45
Oude liefde voor de Neie Kille 49
Vervaagde verte 65
Sluitpost van de Hoofdsynagoge 71
Wereldoorlog II 77
Bronnen en literatuur 85
Pinkas sjel haniftariem 88
Chronologische lijst van grafzerken 92
Graftombe van Raw Graanboom 95
Verklarende lijst van joodse uitdrukkingen 96

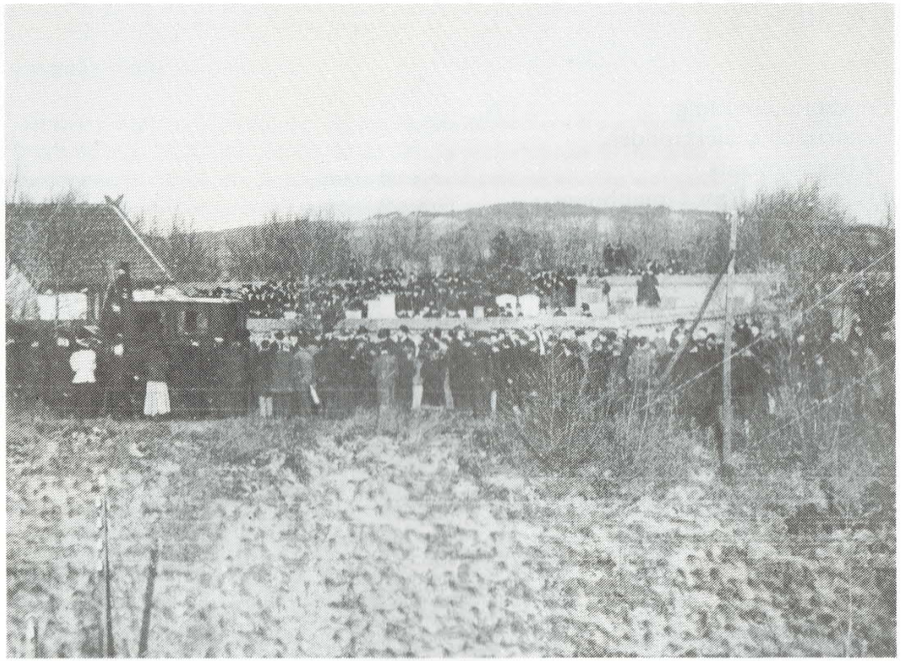

Begrafenis A.C. Wertheim, 1897.

Ter verantwoording

'Wij begroeven hem den derden December 1897 te Overveen, het dorp bij Haarlem, een uur westwaarts van Amsterdam. Dáár midden in de duinen, op een klein kerkhof legden wij hem neder...'

Aldus H.P.G. Quack in zijn afscheidswoorden over A.C. Wertheim ('Uit den kring der Gemeenschap', Amsterdam 1899, pag. 299).

Over dat 'kleine kerkhof' handelt dit boek, dat zijn geschiedenis wil vastleggen, nauw verbonden aan een bewogen episode uit de historie van de Amsterdamse Joodse Gemeente gedurende de overgang van de 18e naar de 19e eeuw. Toen een groep 'verlichte' leden het verband met de oude KEHILLA verbrak en een NIEUWE GEMEENTE stichtte, ADATH JESCHURUN genaamd. Deze NEIE KILLE, zoals haar naam in het geheugen van het Amsterdamse jodendom tot 1940 bleef bewaard, kocht 6 april 1797 dit stuk grond, dat haar moest dienen tot begraafplaats.

Tot eind 1808! In dat jaar decideerde Koning Lodewijk Napoleon tot hereniging met de Amsterdamse Hoogduitse Gemeente. De hekken van dit BET CHAJIEM (= 'Huis des Levens', een eufemistisch-mystieke benaming) bleven sedert echter niet geheel gesloten. Want ook nadien gaven oorspronkelijke leden en in een later stadium hun afstammelingen soms nog de wens te kennen, dáár begraven te willen worden, waar hun verwanten resp. hun voorzaten eenmaal ter aarde waren besteld. Zoals dat in 1897 het geval was met A.C. Wertheim, exact een eeuw na het begin!

Quack werd destijds getroffen door de idyllische sfeer:
'Het was een heerlijke zonnige winterdag. Van uit Amsterdam was een overtalrijke stoet van vrienden en bekenden, die als een zwarte streep over den rijzenden en dalenden geel getinten weg naar den doden-akker zich bewoog, overgekomen, om de laatste eer aan den gestorven medeburger te brengen. Die menschen spraken stil, met gedempte stem, over den beminden vriend. Dichtbij lag als vloeibaar grijs zilver de zee.'

In de hier volgende studie gelieve de lezer nochtans niet zulke romantische stemmingsbeelden te zoeken. Ons ging het om het wetenschappelijk documenteren van een stukje historie, waarvan de betekenis uitgaat boven het regionale aspect van Overveen.
Midden in de duinen liggen de resten van een significant hoofdstuk uit de geschiedenis van de joden in Nederland.

Heemstede: Jaap Meijer
Overveen: Jet Slagter

De Nieuwe Herengracht thans. In dit stuk bevond zich de eerste synagoge van de Neie Kille. Het was in de jaren twintig van deze eeuw al niet meer vast te stellen waar precies.

Historische achtergronden

Voorspel

Om de lezer terstond in het onderwerp in te leiden volge hier een citaat uit de kleurrijke jiddisje kroniek van B.J. Benjamins (= Bendit ben Aizag Winnik) waarvan de fragmentarische vertaling door M. Roest in zijn ISRAELITISCHE LETTERBODE werd gepubliceerd (1876/77):

'Op Zondag 26 Maart 1797 heeft zich de Notaris J.C. Wagner naar het kerkeraadslokaal begeven en namens 21 gemeenteleden het lidmaatschap opgezegd. De namen dier leden waren Abraham Levy Hollander, Izak de Jong Meijersz., Arnoldus Okerze, Ephraim Alexander, Benjamin Joachim van Embden, Hartog Bromet, Herz ben Hirsch Wiener, Hartog van Laun, S.L. Swaab, Juda Zacharias Jacobs, Joachim van Embden, Salomon Cats, Leman Salomon Haas, Eleazar Cohen, Juda Litwack, Mozes L. de Jongh, Mozes Asser, Mozes Alexander, Mozes Moresco en Sampie Bromet.

Maandag 27 Maart deden Parnassijns den 21 opposanten aanzeggen, dat zij overeenkomstig art. 22 met duizend gulden waren beboet en tot geen kerkelijke ceremonie zouden toegelaten worden totdat zij zich onderworpen hadden. Den volgenden dag werden hunnen namen in de Synagogen afgekondigd.

Op Woensdag 29 Maart kwam de notaris Wagner ter kerkeraadskamer namens den heer Izak Graanboom, om diens lidmaatschap op te zeggen, daar hij door de zoogenaamde Nieuwe Gemeente tot opperrabbijn was gekozen. Ook bedankte de heer Graanboom voor zij Morenoetitel alsmede voor zijn betrekking als leeraar van het Bet-Hamedrasj. Parnassijns hebben hem toen beboet voor 1000 guldens, den volgenden dag zijn naam ter synagoge doen afkondigen en hem voor infaam verklaard, totdat hij zich onderworpen zou hebben.

De zoogenaamden Nieuwe Gemeente heeft den jongeling Leizer ben Mendele Schoucheit tot sjochet (= beestensnijder) aangesteld. Hij, benevens haar opperrabbijn hebben zich bij een vleeschhouwer vervoegd en daar geslacht. Op Zaterdag 1 April wilde de Nieuwe Gemeente godsdienstoefening houden ten huize van Salomon Cats in de Amstelstraat, in het tweede huis van de Turfsteeg. Dit werd echter door den maire verboden. Parnassijns lieten aan alle broodbakkers voor Israelieten aanzeggen, dat zij voortaan potten met spijs voor den Sabbat of andere spijs, die bij een broodbakker gekookt of gebakken moet worden, niet mochten aannemen van degenen, die zich van de gemeente hadden afgescheiden; wie dat wel mocht doen, hem zou het kasjroet ontnomen worden.

Zondag 2 April lieten Parnassijns de namen der afgescheidenen op eene lijst in een 'kooi' ter synagoge ophangen.

Op Vrijdag avond 8 April (Leil Sjabbos Hagodoul) heeft de zoogenaamde Nieuwe Gemeente godsdienstoefening gehouden ten huize van Salomon Cats. Bij deze gelegenheid heerschte er groote opschudding, omdat haar opperrabbijn plechtig werd binnengeleid. Daar waren vele patrouilles van de burgerij met scherp geladen, en Natio-

nale Ruiters, die de lieden, welke naar binnen wilden dringen, in arrest namen. De opperrabbijn werd ingehaald door Mozes Asser, Hartog Bromet en dr. De Lemon, die provisioneel hun kerkbestuur vormden, en Mozes Alexander is hun koster of, zoals hij zich noemt, hun secretaris. Zij werden vergezeld door twee officieren met ontbloote degens. Na het Mincha- (= namiddag)gebed hield Mozes Asser een aanspraak in het Hollandsch. Velen van het gemeente clubsenvolk waren in hun bidlokaal. Tegelijk met deze godsdienstoefening was ook die in de synagogen der Oude Gemeente geëindigd. Nu verzamelden zich vele nieuwgierigen voor het huis van Cats, zoodat er een groote beweging begon te ontstaan en sommigen van de burgerwacht, die tot de partij der Nieuwe Gemeente behoorden, het geweer aanlegden. Doch alles liep Goddank rustig af. Joachim van Embden en zijn zoon lieten zich door eenigen van de burgerwacht naar hun woning geleiden.'

Toelichting

De aangehaalde turbulente gebeurtenissen bereikten deze beslissende fase na een evolutie, die al vóór 1796 (het jaar van de formele Emancipatie) had ingezet. In de jaren negentig van de 18e eeuw was te Amsterdam een joods-politieke vereniging gesticht (de allereerste!), waarvan de naam *felix libertate* (= gelukkig door *vrijheid*) uitgangspunt moge zijn tot een beknopt commentaar.

Het ging de inspirerende figuren van deze 'club' om de joods-ideologische *vrijheid* (en *gelijkheid*) voor de burger, zoals dat destijds heette. Mozes Asser en zijn jonge zoon Carolus, Hartog de Lemon, H.L. Bromet en anderen (we zullen de namen later in deze studie vaker ontmoeten) grepen de komst der Fransen (19 januari 1795) aan, om een structuurwijziging te bewerkstelligen, die de inleiding zou moeten betekenen van een principiële verandering in de status der joden als individuen binnen de Nederlandse gemeenschap. Een staatkundig streven, dat zij practisch inluidden door de beroemde *declaration des droits de l'homme et du citoyen* (die vanwege de Staten van Holland en later ook door de Staten Generaal was afgekondigd) in het jiddisj te laten vertalen. Teneinde daarstraks de voorlezing daarvan ook in het openbaar in de synagoge te doen plaatsvinden. Het aloude bedehuis als middelpunt van 'burgerlijke', politieke propaganda!

Een volstrekt revolutionaire opzet, die diep ingreep in de autonome, nationaal-religieuze structuur van de joodse Gemeenten. Wij laten daarbij in het midden in hoeverre tussen Asjkenaziem en Sefardiem op dit punt sprake kan zijn geweest van nuanceringen. In *felix libertate* werkten (typerend!) Hoogduitsen én Portugezen trouwens naast elkander. Al moet het aandeel der laatsten bepaald niet worden overschat.
Contouren van een diepgaand conflict dienden zich al spoedig aan. De nieuwlichters botsten met een historisch gegroeide gemeenschap, die zich zo fel verzette, dat de uiteindelijke afscheiding in 1797 een natuurlijke consekwentie mocht heten. In de oude kehilloth was geen plaats voor zulke geprononceerde Aufklärer, die de 'nationale' grondslagen van de eeuwenoude *kehilloth* wilden gelijkschakelen aan

de 'burgerlijke' totaliteit van het Nederlandse Volk. Die voorgoed wilden breken met de onaantastbare autoriteit van parnassiem, die niet meer thuis hoorden in het nieuwe levensbeeld, dat ging dagen.

De Neie Kille

Vanaf 1797 bestond aldus te Amsterdam naast de beroemde 'oude' kehilla een 'neie' mini-gemeente, maar wel een die naar verhouding geen gebrek had aan grote figuren. Zij het dan dat de laatstbedoelden hun importantie niet meer ontleenden aan een intern-joodse inhoud, zoals deze eeuwenlang als normatief had gegolden.

De heetgebakerde propagandisten van FELIX waren 'modern'-geschoolde intellectuelen (juristen vooral), geslaagde zakenlieden, globaal gesproken: persoonlijkheden van een nieuwe signatuur, die niet meer als Nederlandse joden wilden gelden doch als joodse Nederlanders. Waarbij ten overmate de term joods vrijblijvend mocht worden geïnterpreteerd. Het ging hun uitsluitend om MENSEN, om de RECHTEN van ALLE (GELIJKE) SCHEPSELEN.

Dat zij – in deze beslissende fase – toch nog een JOODS GEMEENTEVERBAND zochten, moesten zoeken, dat zij *daarzonder* niet konden opereren, is sociologisch van aparte betekenis. Dat zij hun Nederlandse denkbeelden voorlopig nog in het *jiddisj* moesten publiceren, hoort eveneens in dit kader. Het publiek, dat zij wilden bereiken, kende de landstaal (nog) niet. Hoe stond het trouwens met henzelf? Dr. D.M. Sluys in zijn studie over HET REGLEMENT VAN DE ADATH JESCHURUN, 1931:

'Bijzonder opvallend is het taalidioom, waarin de synagogale bepalingen en het Reglement zijn gesteld. Het is echt Hollandsch-Joodsch Jargon, hier en daar afgewisseld door zuiver Hebreeuwsche uitdrukkingen, dat voor een en ander is gebezigd. Wanneer men weet, dat ruim een tiental jaren later de strijd tot afschaffing van het Jargon begon en dat te beginnen met 1 Januari 1809, het Hollandsch ook is geworden de taal van de protocollen, behoudens voor de afkondigingen in de synagogen, waaraan echter het Fransche bewind niet zonder groote beroering te wekken een einde trachtte te maken, dan treft het gebruik van dit idioom door de mannen, die streefden naar de volkomen gelijkheid van de Joden met de andere Nederlandsche staatsburgers wel bijzonder. De zaak zal wel een natuurlijke oorzaak hebben gehad, die n.l. dat ook de aanhangers van de Nieuwe Gemeente zich gemakkelijker in het Jiddisch dan in het Hollandsch uitdrukten. Ook de voormannen der Nieuwe Gemeente, als Mozes Salomon en Carolus Asser, en Moresco, stellen hun handteekening in het Joodsch. Een heel enkele als b.v. de ook uit de kroniek van R. Bendit Winnik bekende Hertz Salomo, teekent in het Hollandsch.'

Reglement

Met dit laatste citaat zijn we ongemerkt reeds overgegaan naar het papieren gemeenteverband van de NEIE KILLE, die – zoals de traditie dat wilde – startte met een zwaarwichtig Reglement, dat (zonder ooit te zijn uitgegeven) hoogstwaarschijnlijk verloren is gegaan in de Tweede Wereldoorlog, die met de Nederlandse Joden wèl heel anders is omgesprongen dan Felix Libertate ooit had kunnen vermoeden.
De inzet ervan illustreert onze beschouwingen en laat duidelijk zien, dat ook de revolutionairen van destijds ondanks alle nieuwlichterij op de basis van de eeuwenoude joodse traditie voortbouwden. Zij het dan mét de emancipatorische nuances die tot de uiteindelijke botsing hebben geleid.

'Alle gemeenteleden zullen zorg dragen, dat stellingen van onze Heilige Leer zullen overeenstemmen; het tweede artikel: Daar onze Heilige Leer de rechten van den mensch in zich bevat, zoo zijn alle gemeenteleden verplicht die grondstellingen aan te nemen en zich door hunne handteekeningen te verplichten nooit eenige bepaling te maken, helpen maken, of goed vinden, die niet in overeenstemming is met de rechten van den mensch. Het derde artikel behelst voorschriften betreffende een revisie van de Reglementen, het vierde artikel schrijft voor, dat jaarlijks op den 2e September, den dag waarop de Joden met alle andere landzaten de vrijheid hebben bekomen, feestelijk zal gevierd worden door de voordracht van eenige Psalmen en van het gezang 'Hamouscheil' met een toepasselijke aanspraak van den Opperrabbijn en verder op de wijze als Bestuurderen der Gemeente te dien opzichte zouden ordonneeren.'

Diskoers

Dat de afscheiding *binnen* de gesloten Joodse gemeenschap tot felle emotionele explosies moest leiden, bleek ons reeds uit de kroniek van Winnik. Het komt ons daarbij voor, dat de leiding der oude gemeente in elk geval niet tot matiging aanspoorde. Men schuwde de strijd bepaald niet. Integendeel! Men liet niets na om de hoog oplopende conflicten zo mogelijk nog aan te wakkeren. Psychologisch ook zo begrijpelijk. Achter het straatrumoer gaan gevoelens schuil van machteloze woede van parnassijns, die intuïtief moeten hebben aangevoeld, dat een andere tijd onherroepelijk naderde. Men begreep maar al te goed dat de veranderde omstandigheden na 1795 in het voordeel moesten werken van de FELIX-propagandisten. Het was voorgoed afgelopen met de voormalige Republiek en met de Oranjes. En het waren in dit levensbeeld passende 'nieuwe' joden die de 'oude' kehilla tot op haar grondvesten deden wankelen. Geen middel werd gespaard om deze gevaarlijke dissidenten in een slecht daglicht te plaatsen. Het ageren van de 'straat' moest aantonen, dat de massa der joden niet gediend was van die nieuwlichters. In de loop van de 19e eeuw zou dit aspect vaker aan de dag treden.
Ook uit de 'media' die destijds invloed gingen uitoefenen, spreekt deze mentaliteit. Wij doelen op de vlugschriften die verschenen onder de verzamelnaam DISKOERS, een vrij omvangrijke collectie pamfletten uit 1798, grotendeels alweer in

het jiddisj. Van de Nederlandse items volge hier de tekst van een ZAMENSPRAAK, die als typerend mag gelden. Een nogal gezapig stukje roddel, dat zich (om de ongewendheid in het Nederlands wellicht) niet zo laat gaan als dat in het sappige jiddisj mogelijk was. In die tekst valt nog op, dat de deftige Portugezen zich blijkbaar ver hielden van zulke platte burenruzies. Hun – al eerder even aangestipte – houding tegenover de gehele emancipatie is anders genuanceerd. Ons reeds bekende uitzonderingen daargelaten.

Zamenspraak tusschen twee hoogduitse Jooden

Zynde de eene van de Oude Joodse Gemeenten, en den anderen van het thans Nieuwe Joodse Ligt Gemeenten,

Zynde byde gemeentens in Amsterdam
Andries. van de Oude Gemeente/Philip. van het Nieuwe Ligt.

Ryzende te zaamen op de Post-Waagen van Amsterdam op Arnheim. 1798.

Zamenspraak tusschen twee hoogduitse Jooden

Andries. Wel Philip, waar gaat de rys na toe?
Philip. Na Arnheim. En gy?
Andries. Ook na Arnheim.
Philip. Wel zyt gy ook by 't Nieuwe Ligts Gemeente?
Andries. Daar zal my God voor bewaaren.
Philip. Om wat reeden zal u God daar voor bewaaren? is zulks dan zo groot kwaad.
Andries. Vraagt gy nog of dat kwaad zoude zyn. Ik denk dat geen meerder en grooter kwaad in de wereld kan zyn als die Joode Gemeente, dewelke zig een naam geeven van 't Nieuwe Ligt.
Philip. En zeg my dan de reeden.
Andries. Dat zal ik u in 't kort zeggen. Denk eens, gy weet onze Hoogduitse Jooden Gemeente, thans is in Amsterdam 127 Jaaren, en zig altoos te zaamen goed en wel verdraagen. En nu rykelyk een jaar is een Bende te zaamen opgestaan, waar onder zelfs de meeste vreemdelingen zyn, hebbende zig van de Oude Jooden Gemeenten afgescheiden, en hebben gehuurt een Huys, alwaar zy te zaamen by elkander koomen, om het Gebed te doen, en hebben zig een naam gegeeven van een Gemeente, het Nieuwe Ligt genaamt.
Philip. Wel als zy een Kerk hebben, dan doen zy ook volgens de Joodse Sermonie.
Andries. Zy houden wel een Kerkgang, maar niet gereguleert... Kortom, zy zyn by myn geen Jooden en ook geen Christenen.
Philip. Zyn daar dan geen Inboorelingen by?

Andries. Ja wel, eenige zyn daar by, maar daar zyn ook by die de naam van Hollanders voeren, en God weet waar zy van daan zyn. Gy hebt ook een Frankforter, een Dessauwer, en een Litwikker, ook een Fried: Felder (bedoeld: David Friedrichsfeld) en nog meer Vreemdelingen daar by. En alles zoude my van dezelve niet verdrieten, maar zy Lasteren en Schempen op de voornaamste Regeerders en Lidmaten van de Oude Joodse Gemeente, en niet alleen dat zy Lasteren en Schempen op Menschen die nog in leeven zyn, maar zy hebben het reeds verscheide maalen gepleegt op brave menschen, die mogelyk al 20, 30, 40 en 50 jaaren dood en begraven zyn, en dat hou ik voor zeer kwalyk, en zelfs voor zeer slegt gedaan, en ik twyfel niet, of elk weldenkende Burger zal zulks met my toestemmen.

Philip. Het is waar, als het zo is zo als gy zegt, dan is het slegt gedaan. Maar waar meede zoud gy zulks kunnen bewyzen?

Andries. Wat vraagt gy, zyt gy onnozel, dit zal ik u in 't kort verhaalen. Voor eerst ziet maar in de Nationaale en Bataafsche Couranten van gepasseerde jaar, van de Maand April af, tot het einde van dezelve toe, wat Laster en Schempen niet op de braave Regeerders, en op braave voorname Koopluiden, en op Burgers en braave Lidmaten van het Oude Joodse Gemeente geschreeven was; dit was niet genoeg, toen die voornaame Couranten afgedaan hadden, toen hebben zy begonnen om de 8 of 14 daagen een Joodsch Schemp en Laster Boekie uit te geeven, waar in zy op Menschen die thans in Leeven zyn, en ook op Menschen die al verscheide jaaren na de Eeuwigheid zyn, zo als ik u al reeds gezegd heb, te schempen en te vloeken. Nu hadden zy neegen zulke Joodsche Laster en Schempboekies uitgegeven, eer men aan dezelve antwoord gaf, maar zy hadden het al te grof gemaakt, dat zig eenige van de Oude Joode Gemeente niet langer konden ophouden, en hebben ook hartelyk daar teegen geschreeven en geantwoord, maar zy laaten haar Lasteren en Schempen nog niet. Nu vraag ik u nogmaals of zulks braaf of slegt is?

Philip. Ik moet bekennen gy hebt myn overtuigd, dat zulks zeer slegt en kwalyk gedaan is; dan voor eerst zyn wy doch Jooden onder elkander, en dat is niet als Broeders zaamen geleeft; Maar zegt myn doch, het is doch wonder dat de Portugeeschen Natie zig daar niet in bemoeijen.

Andries. Dat is heel braaf van de Portugeesche Natie gedaan, die hebben zig van 't begin af tot nu toe, in 't geheel neutraal gehouden, en hebben zig in niets bemoeid. En doch hebben die Schryver of Schryvers van de Nieuwe Ligt Gemeenten zig verstout, om in haar 12e Laster en Schemp Boekie, aan een zeeker Portugees die al mogelyk voor 40 jaaren zyne Straf ontfangen heeft, en daar meede na de Eeuwigheid ging, ook op 't tapyd te brengen.

Philip. Dat is vast niet gepermitteert.

Andries. Wel dat is geen wonder, zy doen zoo veel zaaken, welke volgens de Joodsche Wet niet gepermitteerd zyn. By voorbeeld, gy weet wel dat de Doctor (Lemon!) op den Heilige Groote Verzoendag is in zyn

Koets of Fergon uitgereeden; zy hebben ook een by hun, dewelke op Sabatdag een Pyp Tabak heeft gerookt. Ook nog een die, op Sabat heeft Gekolft, en nog meerder dito zoort. Zoo dat zy het geloof niet houden volgens onze Wet, en myn dunkt Jood als Jood, en Christen als Christen, een ieder moet op zyn geloof Leeven en Sterven.

Philip. Wel zoude de Rabbi dan daar over stil swygen?

Andries. Ik verklaar u met alle waarheid, dat ik dezelve niet beeter houden als de rest.

Philip. Wel hy is doch een wel Gestudeerd man, zo men zegt.

Andries. Zulks kan wel plaats hebben, dat hy Gestudeert, en ook geleerd is, maar ik heb wel eens hooren zeggen; de Geleerden zyn meenig maal de verkeerden...

De raw belasterd

Deze tekstschrijver maakt het nog schappelijk met betrekking tot de nieuwe raw, die elders in de DISKOERS bepaald niet met zijden handschoenen wordt aangepakt. Dat hoefde immers ook niet met betrekking tot een man, die (naar de kroniek van Winnik) min of meer in de ban was gedaan. Wiens naam in de synagoge was afgekondigd, als te zijn *infaam*.

'Pheibel: *Zogt mir doch was hobn sie far ein Raw, das mus auch ein Sjofel (= minderwaardige) sein.*

Moisje: *Ich wil euch sogn: der Raw is geen Ger maar ein groiser Gets (= schertsfiguur). Sein ponem (= gezicht) is gleich ein Malech (= engel) ober sein lew (= hart) is foen ein galech (= niet-joodse geestelijke).*

Pheibel: *Is er ein groiser lamden (= geleerde) Lipman. Jou, ein lamden godel (= groot) is er ober dou is TOURO MEWOENGOR BIGLIE MECHOENGOR (= de leer ging verloren in een lelijke kruik).'*

In dit affectieve pamfletten-geschrijf wordt graag gezinspeeld op Izaks voorliefde voor geld. Weersproken dit alles dan weer later door de familietraditie, die gewaagt van zijn welhaast onaardse, ascetische levenshouding. Conform het oordeel van Dr. S.I. Mulder, die met Izaks zoon Israël omstreeks 1840 contact onderhield en die Graanboom persoonlijk zal hebben gekend:
'Gedurende een tijd, dat hij de betrekking van Opper-Rabbijn vervulde, leefde hij van de groote wereld afgescheiden, woonde in het onderste gedeelte van het kerkgebouw der nieuwe gemeente in de Rapenburgerstraat, hield zich onafgebroken met de hem toevertrouwde geestelijke belangen bezig, en verscheen zeer zelden in het openbaar. Hij leefde van hetgeen hem was toegelegd, en weigerde steeds eenig geschenk aan te nemen, van welken kant hem dit ook werd aangeboden.'

Met dit laatste corresponderen Hebreeuwse dichtregels, die David Friedrichsfeld had bestemd voor zijn zerk op Overveen, 'maar die daarin niet werden ingegrift...' De dichter looft daarin de gestorvene op hooggestemde (overdreven) wijze, zoals

te doen gebruikelijk in dat beeldende, aan bijbelteksten geliëerde mozaïek-Hebreeuws. Maar zijn bedoelingen zijn helder.

Al uw levensdagen hebt gij nooit de rijken ontzien...
Gij versmaaddet het bezit en de arrogantie van vorsten...

Als reageert de lyrische necroloog bewust op de roddel van orthodoxe tijdgenoten, die – zoals wij via de DISKOERS weten – hem minachtten en in de schijn van veilheid manipuleerden. 'Hij weigerde steeds eenig geschenk aan te nemen, van welken kant hem dit ook werd aangeboden,' aldus Mulder, die aan *twee* kanten denkt. Want naar de overlevering zouden ook leden van de oude gemeente laakbare pogingen hebben ondernomen, om Reb Jitzchak van de nieuwlichters los te weken. Zonder succes. Hij zette door.

'Ein grois bajes mit ein garten dou hinten...' hoonden de pamfletten met betrekking tot de riante woning van de nieuwe raw. Die had – om zo te zeggen – niet slecht geboerd. En daarmee zijn we genaderd tot het religieus middelpunt van ADATH JESCHURUN te Amsterdam.

Synagoge

Zien wij af van hun allereerste godsdienstoefeningen (in particuliere woningen) dan kan hun eerste officiële synagoge worden gesitueerd op de Nieuwe (Joden-) Heerengracht, tegenover de Plantage. Ingewijd werd zij op vrijdagavond 23 juni 1797/15 Sivan 5557. In dat perceel bevond zich tevens het mikwe (= ritueel bad), een vergaderzaaltje en de woning van de Opperrabbijn. Allang vóór 1940 was daarvan ieder spoor verdwenen.

Het programma van de inwijding werd samengesteld door Rabbi Izak – MORE TSEDEK (= rechtvaardige leraar) – van onze Gemeente, die tevens als 'eerste zanger' optrad samen met de ons reeds bekende David Friedrischfeld als tweede. Het geheel keurig gedrukt bij JOCHANAN LEVI ROUFEI OEWENOU (en zijn zoon) BENJAMIN, gelijk wordt vermeld op een met symbolen van de omwenteling versierde titelpagina. Typerend is de sfeer van dit tweetalig (Hebreeuws/Nederlands) geschrift met zijn onmiskenbaar kosmopolitische inslag.
Het slot weerspiegelt de 18e eeuwse teneur:

'Gebed
Schenk het gantsche Land de Vrede en Eendracht – behoede en bescherme alle Stervelingen, die noch ongelukkig genoeg zyn van het zwaard der wraak – van binnen – en buitenlandsche Oorlog! (wel dan den dwaazen en onbezonnenen die ramp op ramp zoude begeeren en wenschen) doe ons binnen korten tyd den gewenschten dag beleven, daar alle volkeren Gods naamen aanbidden, en met gantscher harten eendrachtig de waare Godsdienst hulde doen zullen – opdat alsdan alle Volkeren een éénig Volk, en gy ô Heere, een éénige God, en uw Naam een éénige Naam zyn moge. Amen!

En ter gedagtenis zynen hier meede aan getekent, De naamen der Provisionele Directeuren, onder wiens directie Deze Kerk geinstalleert is, als
H : de H : Lemon President
H : L : Bromet en
M : S : Asser'

In deze synagoge werd voor het eerst op 2 september ook het gedicht gezongen, dat sedert bij elke verjaardag van onze Emancipatie op het programma stond. Een Hebreeuws product van de hand van Reb Jitzchak, dat niet uitmunt door dichterlijke zeggingskracht. Conventionele rijmen bezingen de gelijkstelling der joden met alle andere burgers. Drie en twintig strofen, naar de 23 medeklinkers van Deuteronomium 33:26. Niemand is gelijk God, o JESCHURUN, die in de hemel vaart tot uw hulp. Het verscheen als eenbladsdruk bij Jochanan van Embden en zijn zoon, zonder jaartal. De Rosenthaliana bezit daarvan een gekalligrafeerd afschrift uit de tijd.

De naam

De toepassing van deze tekst met JESCHURUN als centraal motief brengt ons als vanzelf naar de naam waaronder de gemeente bekend bleef: ADATH JESCHURUN (= GEMEENTE VAN JESCHURUN). Een naam, die een veel algemener, neutraler strekking heeft dan dit speciale geval zou kunnen suggereren. In dit verband komen wij even terug op het in de ZAAMENSPRAAK gereleveerde *or chadasj* = *nieuw licht*, een naam, die misschien op secte-vorming mikt. *Chadasj* = *nieuw* correspondeert met *neie kille*. Wij denken aan *'nieuwlichterij'* en speciaal aan de invloed van Mozes Mendelssohn.
Op te merken valt, dat de Assers door huwelijken vermaagschapt waren aan de top van het Berlijns-joodse geestesleven van hun tijd. Carel was getrouwd met Rosa Levin, een zuster van Rahel Varnhagen, 'die geistreichste Frau ihrer Zeit'. De leiding van Adath Jeschurun raakte ergens de kern van de Europese joodse Aufklärung (Haskala).

David Friedrichsfeld

Hier zij nogmaals gewezen op de eerder genoemde figuur van David Friedrichsfeld (1755-1810), geestdriftige volgeling van Moses Mendelssohn, die sedert 1781 te Amsterdam verbleef en daar een rol van betekenis speelde in de voorgeschiedenis der Emancipatie. Een van de geestelijke grondleggers van FELIX LIBERTATE, blijkt hij in de NEIE KILLE te zijn opgetreden als een soort gazzen, zoals het programma van de inwijding van 1797 ons reeds leerde. De tekst spreekt van ZAMAR = zanger ('voorzanger'). Ook dit facet kan wijzen in de richting van een 'neie kille', die hoogstwaarschijnlijk in aanleg méér beoogde dan alleen de 'wijzigingen in de eredienst' die Raw Jitschak voor zijn rekening nam.

Het niet meer aanwezig zijn van een archief maakt een exacte analyse van de principiële intern-joodse beginselen van ADATH JESCHURUN niet eenvoudig. De voor-oorlogse literatuur ten dezen concentreerde zich grotendeels op de persoon van de Raw, die door orthodoxe auteurs als Opperrabbijn Maarsen en Dr. D.M. Sluys retrospectief als niet zo 'gevaarlijk' wordt afgetekend.

Recente onderzoekingen

Recente onderzoekingen hebben intussen aangetoond, dat de 'Reform' van Izak Graanboom inderdaad een principiëler karakter heeft vertoond dan uit de historiografie totnogtoe kon blijken. Met name heeft de problematiek rondom de hereniging van 1808 dit aan de dag gebracht. Wij laten dit hier echter buiten beschouwing en vervolgen het historische verhaal voorzover relevant voor dit boek.

Rapenburgerstraat

De Kehilla had 1 mei 1799 haar centrum verplaatst naar de Rapenburgerstraat (in onze tijd no. 173). Aan de inwijding van *deze* synagoge herinnert vaag een (verder onbekend gebleven) gegraveerde penning, die door DIRKS REPERTORIUM (IV, 2505) wordt genoemd. Een aanduiding voor de groeiende betekenis van de Gemeente. Hier was sprake van een fors gebouw (alweer midden in de Jodenhoek), dat na de hereniging een officiële gemeente-synagoge werd en zulks bleef tot Wereldoorlog II. Dat deze 'overgang' destijds pijnloos kon plaats vinden, toont aan, dat er in elk geval halachisch niets was in te brengen tegen aankleding dan wel indeling van het Godshuis, zoals orthodoxe joden deze adekwaat achten (zulks in tegenstelling tot de 'tempels' der even latere Duitse reformisten). De sjoel van Adath Jeschurun kon geruisloos in een gemeentesjoel overgaan. Van enige noodzakelijke wijziging in de inrichting is nergens sprake.
Evenmin gold dat voor het *mikwe* (ritueel bad) en voor de aparte *vleeshal* (voor kosjer vlees). In het *notulenboek der directeuren* van de Joodsche Nieuwe Gemeente onder de Zinspreuk ADATH JESCHURUN beginnende met 4 Januarij 1804 (en eindigende eind 1808!) worden we gedurig geconfronteerd met dezelfde killeperikelen, die de Oude Gemeente bezighielden. Maar dat alles wel in een fonkelnieuw 'Nederlands', dat tot 1940 in een speciaal taaltje rondom het Jonas Daniel Meijerplein gehandhaafd bleef. En dat is alweer niet zonder betekenis.

Sanhedrin

Frappant ook in deze Notulen is het ontbreken van maar enige aanduiding inzake een 'reformatie' van het traditionele jodendom. Terloops worden wij een doodenkele keer herinnerd aan het befaamde Sanhedrin van Napoleon (1807) waartoe naast de beide grote Gemeenten van Amsterdam en de Asjkenazische van Rotterdam ook ADATH JESCHURUN werd uitgenodigd. Een officiële erkenning van hogerhand die er zijn mocht.

Rapenburgerstraat 173 nu.

Dit Sanhedrin naar voorbeeld van het oud-joodse gerechtshof door de grote keizer bijeengeroepen, wilde de verhouding tussen de staat en de daarmee vaak in strijd zijnde joodse religie grondig regelen.
De rel die deze invitatie ontketende is recent uit de doeken gedaan door J. Melkman. De orthodoxe groeperingen moesten niets hebben van Napoleons pogingen tot zo'n ongenuanceerde gelijkstelling der joden en hun wetten met de andere burgers der landen waar zij nu woonden. Dat grote ideaal van Adath Jeschurun!

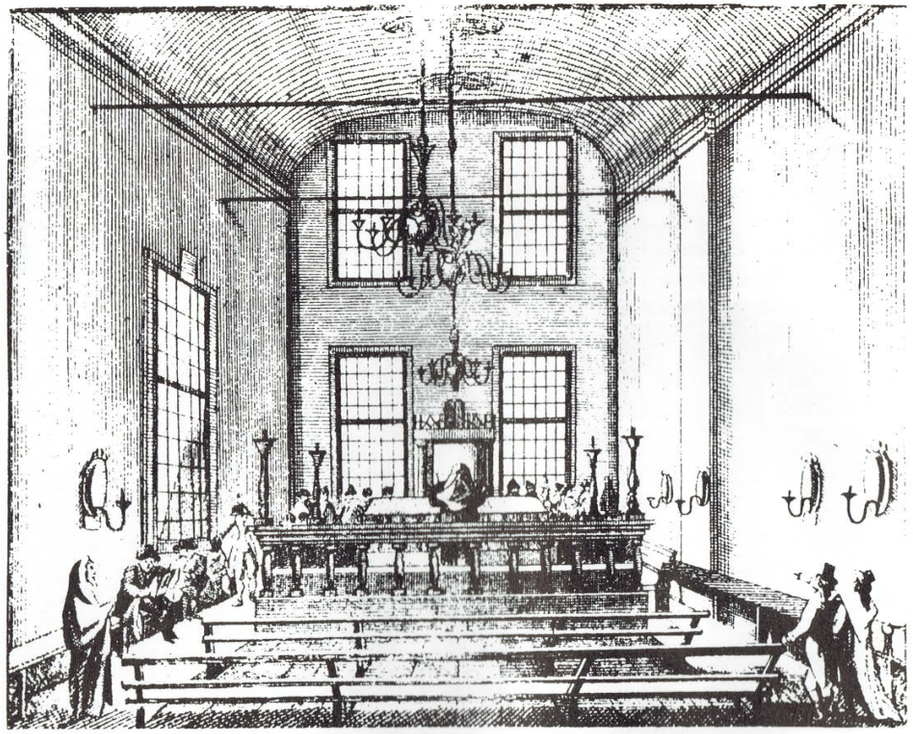

Interieur van de synagoge omstreeks 1800.

Het was tenslotte alleen deze afgescheiden Kille, die in Parijs zou worden vertegenwoordigd. Maar veel stelde het niet voor. De 3 afgevaardigden Mr. Carel Asser, Med. Dr. H. de H. Lemon en de mathematicus J. Littwack mochten ter plaatse slechts als waarnemers fungeren. Hun mandaat was door de tegenwerkende machinaties in Nederland zo uitgehold, dat zij bij de zittingen in Parijs aanwezig mochten zijn. Daarmee was het bekeken.

1807

Men vergete in dit verband niet, dat in 1807 het eind van ADATH JESCHURUN al in zicht was. En ook Raw Graanboom voelde destijds zijn einde naderen. Reden om ons thans te occuperen met diens ongewone levensgang.

Izak Graanboom/omtrekken van een levensbeeld

Van de persoonlijkheden, die het joodse klimaat van de Neie Kille *intern* hebben bepaald, geldt haar Opperrabbijn Izak Graanboom vanzelfsprekend als de

voornaamste. Dat exceptionele omstandigheden van meet af aan diens biografie hebben vertekend, kon tot in de jaren dertig van deze eeuw worden aangevoeld. Toen nog heette hij bij insiders min of meer depreciërend: Reb Jitschak Ger, met welk laatste epitheton wij zijn aangeland bij zijn – rabbijns gezien – vitium originis en zulks in de meest letterlijke zin van het woord. Want deze Izak was de jongste

Portret van Izak Graanboom naar een houten beeldje dat verloren is gegaan. De foto is genomen naar een afbeelding in de Rosenthaliana.

zoon van goise Zweedse ouders die uit pure overtuiging tot het jodendom waren overgegaan. En die mede dáárom naar de Eleuteropolis van West-Europa waren geïmmigreerd, waar proselieten als zij met rust werden gelaten. Amsterdam stond als zodanig te boek en met recht.

Over de Scandinaafse achtergronden van de familie is al vroeg het een en ander gepubliceerd. Voor onze casus vormt de komst van Isaacs ouders naar hier in 1763 het beginpunt van diens bewogen Werdegang in de Amsterdamse Jodenhoek waar het twaalfjarig knaapje met zijn vader Jacob werd opgenomen in het Verbond (BERIET) van Abraham. Sedert zou zijn naam naar eeuwenoud gebruik luiden; AARON MOSCHE JITSCHAK BEN AWRAHAM AWIENOE = de zoon van onze AARTSVADER ABRAHAM.
Curiosum apart dat de familie zich ABRAHAMS ging noemen, naar onze aartsvader, wiens naam al eveneens door vader JACOB na de besnijdenis werd aangenomen. GRAANBOOM heet het geslacht officiëel eerst sedert 1811, het jaartal waarmee de nieuwe joodse familienamen zijn verbonden. Dat was hun oorspronkelijke Zweedse naam (Granboom).

De bronnen

Er bestaat een Hebreeuwse familie-kroniek, waarvan de hoofdzaken reeds in 1858-59 hier te lande openbaar werden gemaakt door S.I. Mulder en die in onze dagen integraal werd uitgegeven door L. Fuks. De traditie wil dat de overgang naar het jodendom zou zijn gerealiseerd bij de *Sefardische* Gemeente. Misschien ging dat daar wat gemakkelijker.
Van de rabbinale approbaties bij ZERA JITSCHAK, het homiletische werkje, dat Izak in 1789 publiceerde, valt de uitbundige tekst van David Cohen d'Azevedo op. Mèt het acrostichon: RABBIE JITSCHAK BEN AWRAHAM. Mèt de PERAT ('jaartal') SAR WEGADOL (= VORST EN GROTE = 1789). Waarbij valt aan te tekenen dat de letters in het Hebreeuws ook een getallenwaarde vertegenwoordigen.
Het is dit boekje dat ons uitgangspunt vormt voor de gegevens over Izaks leven. Twee argumenten bepalen onze voorkeur. Reb Jitschak Ger is daarin zelf aan het woord en (niet zonder belang) die gepubliceerde gegevens konden door tijdgenoten worden gecontroleerd.

Familie-kroniek

De complexe ontstaansgeschiedenis van deze apologetische kroniek, die historisch eerst na 1850 binnen ons vizier komt, maakt het gebruik ervan hachelijk. Relevante gegevens over de Neie Kille bevat zij bovendien niet.

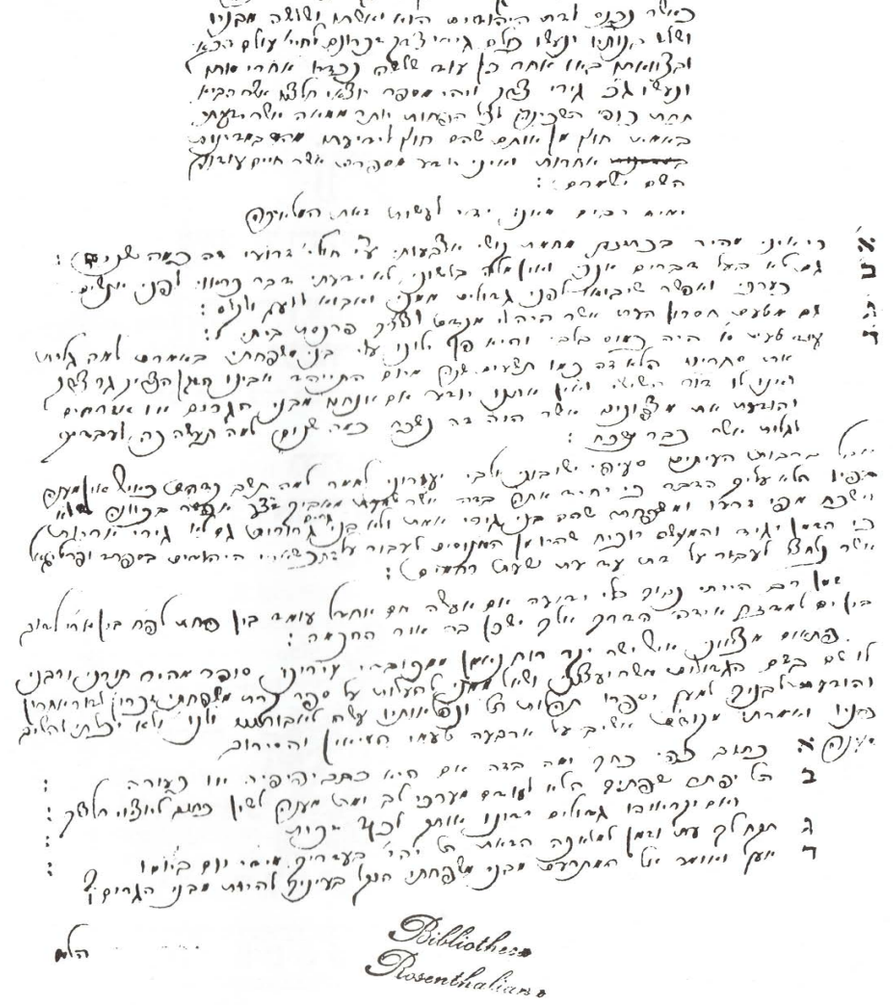

Beginpagina van het handschrift van de familiekroniek der Graanbooms. Rosenthaliana.

Titelpagina van Zera Jitschak, Amsterdam 1789.

Levensloop tot 1797

Volgen wij zijn eigen in de tijd gepubliceerde mededelingen, dan kan worden gesteld, dat dit proselietenjongetje een uitzonderlijke joodse levensloop volgde. Van zijn ouders deelt hij slechts mee, dat ze vrij spoedig na hun aankomst in de hoofdstad zijn gestorven (de vader 3 jaar nadien; de moeder $1\frac{1}{2}$ jaar).
Hun bestaan was ongewoon zwaar geweest.
'Eindelijk (bij hun dood) werden zij bevrijd van de ellende die hun deel was, om der wille van de liefde voor God en zijn Tora
En zo bleef ik alleen over, een jonge knaap; maar God bewees mij grote liefde...'

Izak leerde voortreffelijke geleerden kennen, die hem opvoedden in de geest van het jodendom. Hij noemt de namen van Beer en Jookev Dietz, die hem belangeloos onderwezen in Talmoed en Poskiem (= decisoren).
'Zo leerde ik bij Raw Beer bijna drie jaar, totdat ik toegelaten werd tot het grote Beth Hamidrasj alhier...'

Twee of drie jaar volgde hij daar een propaedeuse, die er niet om loog. En dan:
'...ook had ik het voorrecht Tora te horen van de werkelijke GAON, de Opperrabbijn en het hoofd van de leerschool onzer gemeente Rabbi Saul (Löwenstam, 1750-1790).'

En zulks niet alleen in het Beth Hamidrasj maar ook bij hem thuis. De Ger werd ben bajiet (= huisgenoot) bij de RAW!

Krijgen wij aldus een indruk van zijn op de rabbijnse literatuur toegespitste studiejaren, onduidelijk blijft het sociale aspect van een daarbij aansluitende loopbaan of wat daarvoor zou moeten doorgaan. Er sijpelt iets door van een vage maatschappelijke praktijk, bevochten door een ietwat wereldonwijze man, die *niet* van de TORA wil leven. Maar waarvan dan wel? Voor de handel was hij ongeschikt. Bleef te Amsterdam in de regel één 'vak' over: de diamant. Het kloven zou hem zijn bijgebracht door een hem welgezinde medejood. Twintig jaar lang kon hij daarvan zijn gezin onderhouden. Totdat het economische lot hem in armoede dompelde. En hij – en nu voorgoed – gedwongen werd van de leer 'een bijl te maken om ermee te graven', zoals het beeldend in de Misjna heet.
Omstreeks 1780 werd hij opgenomen in het docenten-corps van de leerschool. Een onderscheiding die een helder licht werpt op zijn rabbijnse eruditie, die door niemand in twijfel mag worden getrokken. Zo wordt zijn naam vermeld onder een befaamde rabbinale decisie van Opperrabbijn Saul over rituele kaasbereiding anno 1783. Temidden van alle leden van het rabbinaat en Beth Hamidrasj ontbreekt ook niet: Rabbi Jitzchak Ger. Hij wàs een lamdan, een kenner der Halacha. Iemand die – in die dagen – de Moré-titel verwierf. Die behoorde tot de drie plaatsvervangers van de Raw! Dit alles hier in het midden gebracht om ons nu te concentreren op de vraag waarom juist hij werd aangezocht door de mannen van ADATH JESCHURUN. Die moesten toch weten wat ze deden!
Hier moet een historicus durven deduceren, dat om deze merkwaardige man – met

die exceptionele voorgeschiedenis – 'natuurlijk' de sfeer was blijven hangen van wellicht soepeler te zijn dan die afstammelingen van grote rabbijnen-families waaruit bijvoorbeeld Amsterdam zijn intransigente rabbaniem placht te recruteren. Psychologisch bepaalde gedachtengangen wezen de leidende Aufklärer in de goede richting. Zou deze man, met de 'anders'-geaarde afstamming, niet bij uitstek passen in hun cosmopolitisch denkpatroon.
De rationalistische managers van FELIX LIBERTATE hadden (zo leek het aanvankelijk) een goede neus. Reb Jitzchak liet zich inderdaad niet moeilijk overhalen. Een ietwat naïeve, dromerige man, die eenmaal de lieveling van Rabbi Saul was geweest. Die het jodendom innig cultiveerde. Een idealist, die – naar de overlevering – zich vleide met de gedachte om in zijn nieuwe werkkring nuttig te kunnen zijn. Dat hij daarin niet slaagde, is een apart chapiter. Dat behoefde niet zijn schuld te zijn. Zijn bedoelingen het joods klimaat van ADATH JESCHURUN (dat conglomeraat van nieuwlichters) positief te beïnvloeden, zullen al spoedig op ontgoochelingen zijn uitgelopen. Maar toen kon hij niet meer terug. Het ging ook allemaal zo snel. Zijn hele rabbinaat hield het welgeteld nauwelijks een decennium uit. De Neie Kille iets langer. Rabbi Jitzchak stierf kort voordat zijn 'revolutionaire' gemeente zich weer met de grote Kehilla verenigde.
Een tragisch brokje rabbijnen-leven, dat min of meer onverteerd bleef hangen in het geheugen van het officiële Amsterdamse jodendom.

De latere pogingen van de zoon om zijn vader posthuum te rehabiliteren, reflecteren onbewust de levensgang van een geestelijk leider, die door de omstandigheden was gefrustreerd. Een wat zweverige man, die een decennium lang gebukt moet zijn gegaan onder een zelfgekozen juk. Die moet hebben geleden onder de weerstanden die zijn stap in 1797 wel *moest* oproepen. Hij had dat kunnen voorzien. Zijn oude wereld had met hem definitief gebroken. Daaraan hielp zelfs niet zijn opvallende daad, dat hij terstond afstand deed van zijn More-titel en zich bewust niet AW BETH DIEN (= Opperrabbijn) wilde laten noemen. Hij stelde zich tevreden met het eenvoudige MORE TSEDEK (= rechtvaardige leraar) zoals zijn titel officiëel werd vastgelegd in artikel 12 van het Reglement (SLUYS 5). De daar omschreven instructie kennen wij niet. Maar hij zal aan handen en voeten gebonden zijn geweest. Want het lag bepaald niet in de lijn van de Assers c.s. een geestelijk leider dát onbestreden gezag te verlenen, dat in traditioneel-joodse kringen gebruikelijk was en is gebleven.
Ze wilden juist 'bevrijd' worden van die knellende banden van dat eeuwenoude regiem, ook van het RABBINALE. Daarom hadden ze hun oog laten vallen op die 'proseliet', die 'GER', die meer toegankelijk leek voor wat *zij* bedoelden.

Reb Jitzchak 'overleeden Dingsdag 10 Maart 1807' zal vereenzaamd zijn gestorven. Een GER, die in de letterlijke zin van dat 'belaste' woord, vreemdeling was gebleven in een vreemd land. Hij werd ter aarde besteld 'op Overveen', zoals de term in joods Amsterdam bleef luiden.

De begraafplaats

De begraafplaats te Overveen

Dat tot de primaire voorwaarden voor het functioneren van een joodse KEHILLA een begraafplaats behoort, begrepen de mannen van ADATH JESCHURUN terstond en zij wisten van wanten. In organisatorisch opzicht kon de Oude Gemeente bij figuren als de Assers en De Lemon in de leer gaan.
Dr. Sluys stelt, dat ook de indeling van hun Reglement heilzaam heeft doorgewerkt (hij gebruikt die term) in de structuur van de gehele, verenigde Gemeente gedurende de 19e eeuw. Organisatorische slagvaardigheid en methodische aanpak kenmerkten het geslacht van die moderne joden, die buiten de joodse gemeenschap waren geschoold en die daar hun ogen goed de kost hadden gegeven.

Op 26 maart 1797 – zo weten wij – hadden de 'verlichters' met de oude kille gebroken. Reeds de volgende dag werden de eerste stappen ondernomen teneinde tot de aankoop van een Begraafplaats te geraken, zoals blijkt uit de ACTE VAN AANKOOP, die op 6 april is gedateerd, dat wil zeggen: 11 dagen later:

'Acte van aankoop

Wij J. de Waal Malefijt Schout, Jan van Dieren, en Joost Hulsebosch Scheepenen inde Banne van Tetterode, Aalbertsberg, en de Vogelezang. Oirconden en kennen dat voor ons in Eigenen Persoonen gekoomen ende gecompareerd zijn de Burgers Abraham Vos Jacobsz. en Cornelis Lanckamp beijden te Haarlem woonachtig, meede Directeuren van zeekere associatie van Landbouw genaamd Middenduijn zo voor zich zelve, en noch als ten deesen instaande ende rato caveerende voor hunne meede Directeuren van Middenduijn voornt. dewelke bekenden indie qualiteit, in Een vollen en vrijen Eigendom te cedeeren en te Transporteeren aan Provisioneelen Directeuren Eener Opterichtene nieuwe Joodsche Gemeente te Amsterdam, ende zulks ten behoeven van der zelven gemeente; Vier morgen Duijnland geleegen agter Overveen langs de Weg na Middenduijn belend rondsomme de gronden genaamd Middenduijn. alles en in dier Voegen zo als dezelve Vier morgen gronds staan afgeteekend op zeekere daar van door den gesworen Landmeeter Willem van Regenwortel, in dato 27 maart 1797 geformeerden Kaart ende zulks ten Einde geheel of gedeeltelijk tot een Begraafplaats te worden geapproprieerd. wordende bij dezelve Vier morgen grond, als een gedeelte zijnde van de gronden genaamd Middenduijn meeden gecedeerd, de Vrije Weg door den Heer Jacob Hooffman aan de Eigenaars van Middenduijn en hunne Successeuren in der Tijd geaccordeert bij acte op den 18 November 1796 ten overstaan van den Notaris Johannes Petrus Kuenen en getuigen te Haarlem gepasseert, zijnde Dit Perceel belast met een Erfpagt van drie Guldens per Jaar, waar van het Eerste Jaar verschijnen zal den 1e Januarij 1798 die den Koopers voor hunne Reekening neemen, en dus aan de verkoopers Jaarlijks op den Eersten Januarij zullen voldoen en betalen.

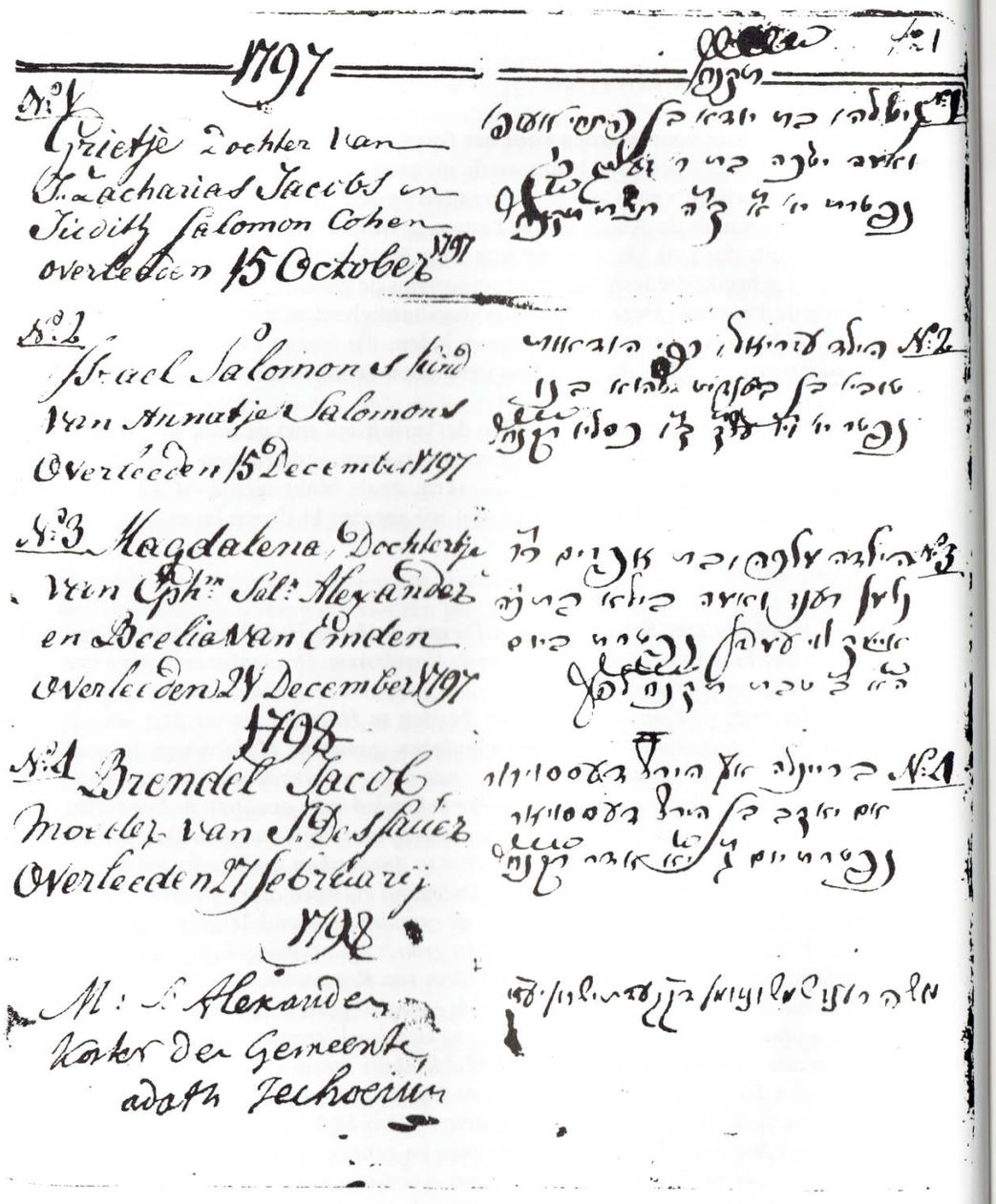
1797
N:o 1
Grietje Dochter van
J. Zacharias Jacobs en
Judith Salomon Cohen
overleeden 15 October 1797
N:o 2
Israel Salomons kind
van Annatje Salomons
Overleeden 15 December 1797
N:o 3 Magdalena Dochtertje
van Eph:m Sal: Alexander
en Beelia van Emden
Overleeden 24 December 1797
1798
N:o 1 Brendel Jacob
moeder van S. Dessauer
Overleeden 27 Februarij
1798
M: S. Alexander
Koster der Gemeente
adath Jechoerun

Begin van het officiële begrafenisregister.

Ende bekenden de Comparanten in hunne qualiteit van de Koop en Transport deezes voldaan te weezen met Een Sommen van Zeshondert Guldens contant vrij geld, quiteerenden mitsdien daar voor de gemelde Koopers met Aanneeming het verkogte te zullen Vrijen, en Waaren als Recht, en gebruikelijk is.
En is Eindelijk nog geconditioneerd dat de Koopers ten allen tijden het vermoogen zullen hebben, omme noch Vier Morgen gronds aan 't Verkogte ten Noorden grensende van de Verkoopers aan en Overteneemen op de bovenstaande conditien voor en omme Eene somma van gelijke Zeshondert Guldens mits in dat geval op Tauxatie van Twee Neutraale Persoonen betaalende hetgeene alsdan op de voorsz. aanbelendende grond zich aan Gelds waarden mogt bevinden in welk geval de Verkoopers zo voor zich als voor hunne Successeuren aanneemen ook deze Vier morgen Gronds ten Kosten van de Koopers aan dezelven te zullen Transporteeren.
Verbindende de Comparanten tot prestatie van 'tgeen voorsz: is de voorsz: Gronden genaamd Middenduijn met aller derzelver gebouwen, Vee, bepoting, en beplanting als na Rechten.
In Kennisse der Waarheid deezer met het gewoone Zegel van den Schout en den Signaturen van den Secretaris bekragtigd deezen

6e April 1797,

JdeWaal Malefijt
Jan van Dieren
Joost Hulsebosch
N:Bijvoet'

Onder diezelfde datum '6e April 1797' registreren de Bloemendaalse *Gaardersarchieven* nauwkeurig de prijs van de overige kosten (*f* 42.10), die met de koop waren gemoeid: zie pag. 30.

De begraafplaats tot 1809

Aangezien de officiële 'bevolkingsregisters' van ADATH JESCHURUN over het gehele tijdvak 1797-1808 zijn bewaard gebleven, kan de registratie der ter aarde bestelden thans ook integraal worden gepubliceerd. Het gaat om precies 100 begravenen van 15 oktober 1797 tot 30 december 1808. De lijst, bijgehouden door de koster M.S. Alexander – en volledig opgenomen in de Bijlagen – begint met: *'Grietje Dochter van J. Zacharias Jacobs en Judith Salomon Cohen Overleeden 15 October 1797'*

Zij sluit met: *'Abraham Meijer Overleeden 30 december 1808'*

Tot begin januari 1809 bleef het Beth Chajiem in gebruik.
Over een tijdvak van ruim tien jaar is er aldus sprake van een betrekkelijk gering aantal ter aarde bestelden. In overeenstemming met het bescheiden aantal leden der Neie Kille. Ter vergelijking: de bewaard gebleven lijst van geboorten (van 10-6-1797 tot 24-9-1808) omvat een natuurlijke groei van 140 kinderen.
Doodgeborenen en vroeggestorvenen inbegrepen!

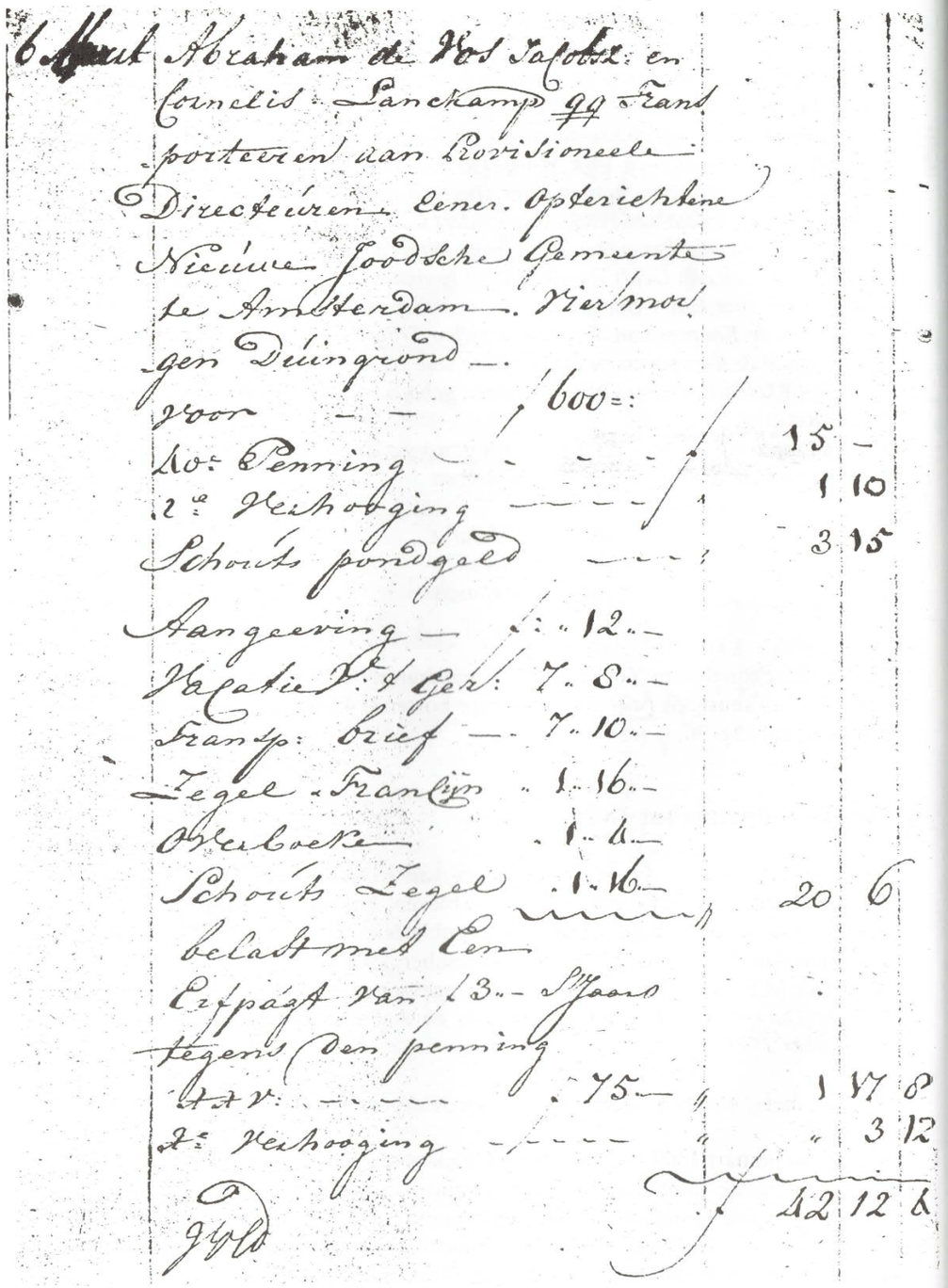

6 Maart Abraham de Vos Jacobsz: en
Cornelis Lanckamp qq Frans
porteeren aan Provisioneele
Directeuren Eener Opterichtene
Nieuwe Joodsche Gemeente
te Amsterdam. Vier mor
gen Duingrond
voor — — f 600=:
40e Penning — — — — f 15 –
2e Verhooging — — — — 1 10
Schouts pondgeld — — — 3 15
Aangeeving — f: 12 –
Vacatie V: & Ger: 7 8 –
Fransp: brief — 7 10 –
Zegel Franckijn 1 16 –
Overboeke 1 4 –
Schouts Zegel 1 16 — 20 6
belast met Een
Erfpagt van f 3 – S'Jaars
tegens den penning
AAV: — — — f 75 — 1 17 8
2e Verhooging — — — — 3 12
f 42 12 4
Gold

Exacte cijfers over de omvang der Gemeente in 1797 en in 1808 zijn niet voorhanden. Wat ons aan schattingen rest, moet met de uiterste voorzichtigheid worden benaderd. Dat het met de groei van de Neie Kille niet zo florissant ging, dringt hier en daar tot in officiële correspondenties door. '...Doch dat zedert (1802), wel verre er van daan, er zig hoegenaamd eenige Jooden der Oude Gemeente verder met de Nieuwe Gemeente heeft vereenigd, maar dezelve veeleêr is verminderd dan vermeerderd...', heet het in een brief van 22 Julij 1808. Dus kort voor de hereniging!

Geen demografische gegevens

Vergelijk voor dit aspect E. Boekman DEMOGRAFIE VAN DE JODEN IN NEDERLAND, 1936. Bij de eerste telling, die een zekere nauwkeurigheid bereikte – anno 1795 – bestond ADATH JESCHURUN nog niet. Als 12 december 1808 de Burgemeester van Amsterdam aan den Heer Land-Drost van het Departement Amstelland over het aantal joden van Amsterdam rapporteert (Rijksarchief Noord-Holland), is de Neie Kille al van het toneel verdwenen.
Een latere bron gewaagt van één zestigste van de totale Asjkenazische Gemeente, wat – bij een globaal getal van 30.000 zielen – zou uitkomen op een aantal van 500. Maar hierbij valt aan te tekenen dat dit gegeven mede bepaald werd door een affectieve benadering van de zijde der tegenstanders, die de Neie Kille getalsmatig als quantité négligeable wensten te beschouwen.

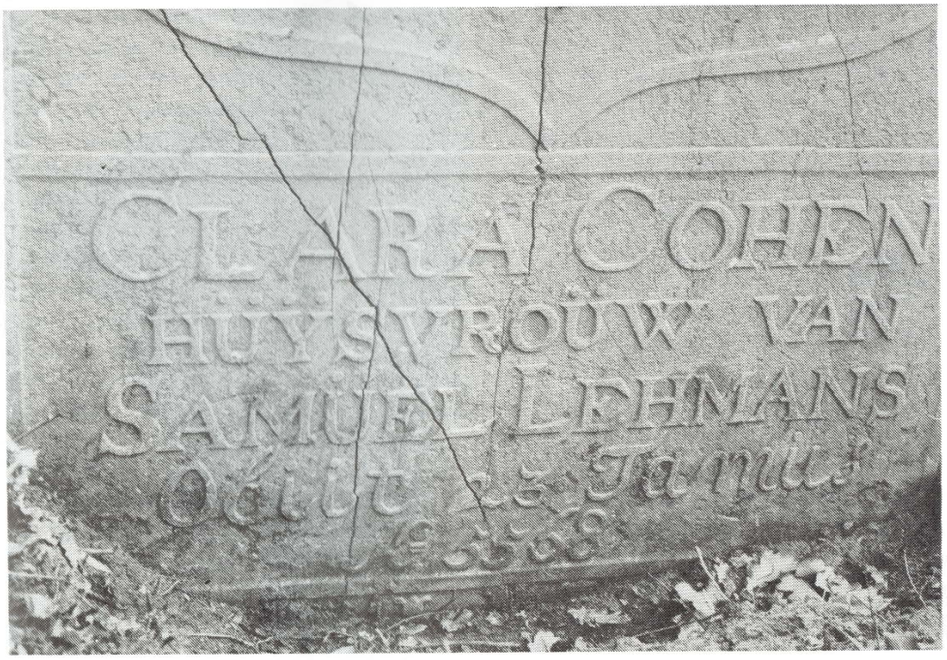

Eén van de drie bewaard gebleven zerken uit de periode tot 1808.

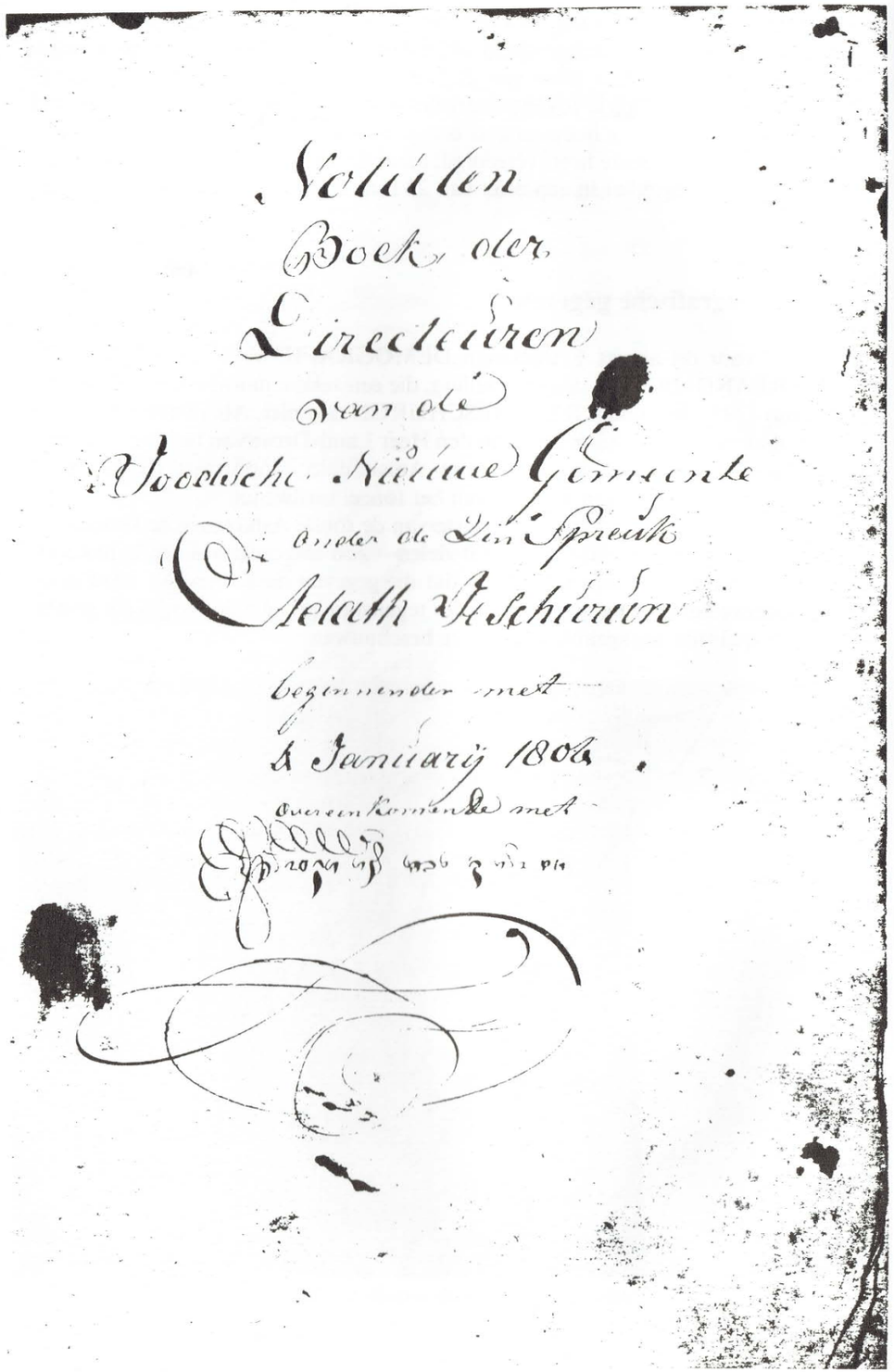
Notulen
Boek der
Directeuren
van de
Joodsche Nieuwe Gemeente
onder de Zin Spreuk
Adath Jeschurun
beginnende met
4 Januarij 1806
overeenkomende met

Titelpagina van het enige notulenboek dat overbleef van het archief van de Neie Kille.

Afscheid van Raw Graanboom

Het graf

Van het oudste deel resten ons slechts drie stenen getuigen. Vragen rijzen.
Zijn er zerken in de bodem weggezonken? Zijn er via vandalisme verdwenen? Niet zomaar een veronderstelling als wij ons realiseren dat de tombe van Graanboom (zoals we later zullen zien) meermalen het doelwit van vernielzucht is geweest.
Hoe dit allemaal ook zij – van de honderd doden uit de vroegste periode bleef ons uit 1805 de matseiwe (= zerk) van Sara, de dochter van Jacobus Benedictus huijsvrouw van Joachim van Embden; uit 1808 die van Clara Cohen, huijsvrouw van Samuel Lehmans en uit het jaar daarvoor de tombe van Izak Graanboom, althans de ruïne daarvan.
Gestorven op 10 maart 1807, werd de Raw 2 dagen later ter plaatse begraven. Een ooggetuigenverslag ontleend aan de *kroniek* van Benjamins luidt:

'De teraardebestelling geschiedde... met groote staatsie. De opperrabbijn, eenige Parnassijns en leeraren van 't Bet Hamidrasj der Portugeesche gemeente waren daarbij tegenwoordig; zij brachten echter eene groote wijziging in de ceremoniën: vooreerst werd het lijk niet in de synagoge gebracht, maar toen men daarmede vóór de synagoge was gekomen, hield men stil, werden de deuren geopend en zeide men de gebruikelijke psalmteksten; hun opperrabbijn en de leeraars van het Bet Hamidrasj vergezelden het lijk niet naar de begraafplaats op Kraantjelek *(Overveen) buiten Haarlem. Ten tweeden, werd het gebed voor de zielerust des overledenen den volgenden Zaterdag 's namiddags bij het* Mincha-*gebed vóór het lezen der Tora uitgesproken, de rouwbedrijvenden waren daarbij tegenwoordig, doch de Parnassijns der nieuwe gemeente waren uitgenoodigd, noch aanwezig. Anders is het bij de Portugeesche gemeente gebruikelijk, dat, wanneer een opperrabbijn komt te overlijden, dan vergezellen haar opperrabbijn en de leeraars van het Bet Hamidrasj het lijk tot aan zijn laatste rustplaats, het gebed voor de zielerust geschiedt Zaterdag 's ochtends, worden Parnassijns daarbij uitgenoodigd en krijgen dezen plaatsen in de bank der Parnassijns. In meer andere opzichten werden de ceremoniën gewijzigd. De opperrabbijn der Portugeesche gemeenten hield geen lijkrede.'*

Dat er op de kosten bepaald niet is beknibbeld, blijkt uit het Notulenboek: 26-3-1807 is 'op berigt van Directeuren van Gemieloet Chassadiem geaccordeerd Aan de wed: Schuurman, voor 7 Rijtuigen, en huur van kleeden op de Paarden bij de Lijk Staatsie van de Opperrabbijn... *f* 121:4–.'

Op 18 maart daaraan voorafgaande werd reeds gesproken over een bedrag voor '...onkosten op 't Begraven... van de Raw *f* 163:18.'

Parijs

Dat de dood van Reb Jitschak Ger ook buiten Nederland indruk maakte, was mede een direct gevolg van de omstandigheid, dat drie vooraanstaande leden van de Neie Kille zich op dit moment in Parijs bevonden, als waarnemers – zo wij weten – op het Sanhedrin van Napoleon. Cultuurhistorisch is het in dit verband interessant erop te wijzen, dat die Grote Vergadering van Bonaparte in ons land aanleiding was tot het ontstaan van de eerste joodse krant in het Nederlands. Wij bedoelen de
Bijdragen
betrekkelijk de verbetering van den maatschappelijken staat der joden/eerste deel. (Augustus 1806.-Junij 1807.) in den Haag, Bij Belinfante & Comp. 1806-1807.

In dit orgaan (No. 46/Vrijdag, den 17 April 1807) bevindt zich het volgende uitvoerige verslag van een Graanboom-herdenking voor het internationale forum der Europese joden in de Franse hoofdstad. Een unicum dat in deze studie niet mag worden gemist, 426/427:

'AMSTERDAM den 8sten April 1807

Wanneer iets in staat kan zijn eenigszins de droefheid, waarin de Joodsche nieuwe Gemeente onlangs is gestort geworden, door het afsterven van haren nooit te vergetenen Heer Opper-Rabbijn Isaac Abraham, *te leenigen, zoo is het zeker datgeen, wat de Overledene, die thans, in reiner oorden, eene Hemelsche onsterflijkheid, de vruchten en belooning zijner deugden, geniet, ook bij onze Naneven in een eerbiedig aandenken zal doen zijn. En zoo hij, die thans veelligt met medelijden op het menschdom nederziet, steeds op God vertrouwde, en alle menschelijke hulp als zoodanige gering achtte, zoo neemt zeker de nieuwe Gemeente zijn edelmoedig gedrag ten voorbeelde, en vergeeft alle zoodanigen harer Geloofs- en Tijdgenoten, die, door onberaden driften gedreven, het den Overledenen aan verschuldigde pligt- en eerbetuigingen laten ontbreken. Maar dan moet het haar ook aangenaam zijn, wanneer andere, onbevooroordeelde, der deugd de verschuldigde achting betuigen. Wij gelooven dus deze Gemeente geenen ondienst te doen, wanneer wij bekend doen worden hetgeen te Parijs ter dezer gelegenheid is voorgevallen.*
Zoo ras men aldaar het overlijden van dezen beroemden Godgeleerden vernomen had, werd er bij de Gemeente en bij den Sanhedrien beslooten, een bij dergelijke gelegenheden gebruiklijk Treurfeest te vieren; welk feest dan ook op den dertigsten van de vorige maand op de volgende wijze heeft plaats gehad:
Om half zes uren vergaderde de groote Gemeente; alles liep naar de Kerk, jong en oud, kinderen en vrouwen. Kort daarna verscheen de Heer Smol, *Lid van de Synode en President van de Kerk, in het zwart gekleed, vergezeld van den Voorzanger en Koster, mede in het zwart. Het altaar was met zwart laken overdekt, en de Kerk zelve op een lugubere wijze verlicht, door het plaatsen van witte waschkaarsen hier en daar. Om zes uren verscheen de Heer* Sintsheimer, *Hoofd van den Sanhedrien, benevens deszelfs Assessores, de Eerwaarde Heeren* Cologna *en* Segre, *in costuum, en werden door den Heer* Smol *en de overige Kerkhoofden ontvangen en ingeleid; waarna het gewoon Gebed gedaan werd. Even na het eindigen van hetzelve verscheen de Deputatie van de nieuwe Gemeente alhier bij den Grooten Sanhedrien, in diep rouwgewaad, in de Kerk, vergezeld van alle de Leden van den Sanhedrien en van het Synode, alsmede van de Kommissie der Frankforter Joden. De Chef van den Sanhedrien ontving dezelven en wees hen gedistingeerde plaatsen expresselijk daartoe ingerigt, aan. Toen werd er eene plegtige Lijkrede gehouden, door den Opper-Rabbijn der Gemeente, welke tot acht uren duurde. De Lijkredenaar wijdde, op eene welsprekende wijze, over de deugden van den Overledenen uit, dezelven in een helder daglicht stellende en zijn afsterven betreurende. Hierna spraken nog drie andere Rabbijnen tot lof des Overledenen, tot die der nieuwe Gemeente en tot stichting der Gemeente aldaar. Na het eindigen dezer plegtigheden deden de Gedeputeerden der nieuwe Gemeente den gewonen zegen over de Leden des Sanhedriens, deszelfs Hoofd en andere aanwezenden, onder welken meer dan dertig Rabbijnen van den eersten rang waren, uitspreken; bij welke gelegenheid zij eenig geld voor de Armen offerden; zich voords, dezen geheelen dag en avond, van alle vermaaklijkheden onthoudende.'*

Eind van het treurjaar

Treurprocedures (zij het dan niet steeds zulke imponerende als die te Parijs) bleven de leiders der Neie Kille bezighouden tot het einde van het Owel-jaar, zoals dat ten onzent heet. Als gedurende de maand februari 1808 het eind in zicht is, delen de Notulen mede:

'Is wijders op voorstel van den Koster geresolveerd aan het Collegie van Kerk Bestuurderen dezer Gemeente op te dragen, het vaststellen van één Treurfeest (sic!) voor dit jaar wegens het geexpireerd zijnde Sterfjaar van den Heere Opper Rabbijn dezer Gemeente Z:G: tegens donderdag den 25sten dezer maand, tot het houden van een treur reede als het Leezen van een Zielemis, en wat daar bij verder behoorlijk is. –'

Later is dit wel curieuze ZIELEMIS gewijzigd in: 'gebed over de Ziel'. De evolutie van de aloude JIZKOR tot MIS blijve intussen tekenend voor het klimaat. Wat zou Rebbe Jitschok daarvan zelf hebben gedacht?
Dat de Heren Directeuren het goed bedoelden, is buiten kijf. Dat zij – ook en vooral tegenover de Oude Kille – ostentatief wilden getuigen van eerbied voor hun eigen geestelijke leidsman is een facet waaraan niet moet worden voorbijgegaan. Graanboom had in 1797 in persoon de afscheiding gesanctioneerd. Een historische daad waarvan de betekenis niet mag worden onderschat. En zijn sanctie werd gedekt door een rabbinaal gezag, dat – ondanks alle critiek van buiten – stoelde op een omvangrijk weten en een onafhankelijk karakter. Hun Raw was een man, die in geleerdheid en vroomheid niet onderdeed voor de Rabbaniem, die nog steeds de roem van Amsterdam uitmaakten.

De tombe

In de zomer van 1807 ontstaat dan het verlangen op het graf van de Raw een blijvend en passend monument op te richten. Aldus de Notulen:
'Is geresolveerd omme de Leeden der Gemeente respectivelijk uijt te nodigen, om uit hunne privat beurse te willen bijdragen ter goedmaking der enorme kosten de welke er zo vereischt worden, tot een Graftombe voor de Heer Opper Rabbijn Z:G:'

De tombe naar een foto uit de Geïllustreerde Joodsche Post van 1921.

Het overgebleven onderstuk van de zerk.

Op 30 juli blijkt het plan concrete vorm te hebben gekregen:
'Is benevens de Heer H:A: van Laun, als zijnde dezelve op verzoek der Directie door de kerkenraad geadsumeerd ten einde wegens des zelfs kunde in het vak van Architecture te adsisteren tot het aan besteeden van een Graftombe voor den heer Opper Rabbijn Z:G:, besloten, de Heer D: Doeglas van Haarlem tegens aanstaande woensdagavond alhier te laten beschrijven, om als dan de aanbesteeding ingevolge de finaele authorisatie door den kerkenraad op de Directie te effectueeren...
En zijn wijders benoemd tot het vervaerdigen van de inscriptie op de Graftombe, uijt de Directie de Heeren H:A: van Laun, Isaac de Jonge Meijersz: benevens de koster, – en uijt de Gemeente de Heeren J: Littwack en Israel Isaacs...'

Een week later (5 augustus 1807):
De Heer D: Doeglas van Haarlem binnen getreden zijnde is met concurentie van de heer van Laun de Graftombe voor den Heer Opper Rabbijn Z:G: aanbesteed voor een Somma van f 340:– buijten en behalven het teekenen en uijthakken der letters op conditie dat de zelve volkomen gereeds moet zijn voor den 25 September aanstaande op verbeurte van *f* 50:– Boete door den aannemer te betalen, en is de koster gelast het contract op te maken en te laten teekenen...'

Op 17 september is het eindresultaat in zicht:
'Is gelezen een brief van de Steen Houwer te Haarlem vragende om de sleutels van het Kerkhoff om de grafnaald op het graf van den Opper Rabbijn Z:G: volgens het bestek te plaatsen: – En is de koster gelast zulks aan den Heer van Laun, ingevolge deze resolutie van den kerkenraad op te dragen'

Dat het hier ging om een pittig karwei blijkt op 1 oktober:
Restitutie aan David Hartog voor verschot van verteering van 4 Personen na Overveen en terug bij het stellen der Graftombe 11:9 Aan D: (= Doeglas) voor 4 dagen adsistentie bij het setten van de Grafnaald met vragt en verteering 16:16.'

Bij diezelfde Notulen bevindt zich onder de geaccordeerde 'reekeningen' ook die van L: Emanuel 'voor het teekenen der Letters op de zerk voor den Heer Opper Rabbijn Z:G: met onkosten *f* 40.–'.
Genoemde Emanuel was in dienst van de Gemeente, als SOFER (= schrijver/Wet-schrijver/vulgo: SOUFER). Wij ontmoeten hem vaker in de Notulen. Onder meer voor het 'Repareeren van... Sefrij Thora'. Eveneens voor het 'op Parkement schrijven van 3 Extracten uijt de Notulen des Kerkenraads, voor de Heeren Geduputeerden dezer Gemeente bij 't Groote Sanhedrien te Parijs...' Dat laatste moest hij zelfs overdoen!
In ons geval ontwierp hij de letters voor de tekst die op de Matseiwe moest worden ingebeiteld. Zij was mede opgesteld – zo wij weten – door Jehoeda Littwack. Deze mathematicus komt in de geschiedenis van ADATH JESCHURUN niet zelden naar voren.
Op het Sanhedrin refereert hij in de taal der Profeten.
En nu tot de zerk zelf.

Zera Jitschak

Bovenaan bevindt zich de afbeelding van een open boek, met de titel van Raw Graanbooms eerder genoemde ZERA JITSCHAK = zaad van Izak. Daaronder:

'Dit is de zerk op het graf van onze Heer, Leraar en Raw, Opperrabbijn en Hoofd van de Leerschool onzer Gemeente, wiens naam in Israël bekend werd onder de titel DE GAON (= geleerde)/DE TSADDIEK (= brave)/DE CHASSIED (= vrome) Raw AHARON MOSJE JITSCHAK ben AWRAHAM
Herder van de kudde ADATH JESCHURUN.
Trots en hovaardigheid wierp hij verre van zich. Ingetogen was zijn levensgang. Slechts voor het geloof maakte hij zich sterk op aarde om het Volk Gods de weg te wijzen, waar licht woont om hun harten te bewegen tot vrees voor God altijd, om hun MOESAR (= ethiek) te leren.
Zo stelde hij een getuigenis onder Jacob en vestigde hij de Tora onder Israël.
Moge dit monument zijn lichamelijke resten bedekken, zijn liefde blijft verankerd in ons hart. Want in ZERA JITSCHAK straalt nog zijn zon en het licht van zijn wijsheid en zijn kennis tot in alle eeuwigheid.
Gij mensenkind, voorbijganger: blijf staan en laat uw oog een traan plengen. Want in de aarde is geworpen de roem van Israël. Ach! Tot een lichaam, eenmaal naar de goddelijke voorstelling gevormd, zegt de Heer: 'Rust in de duisternis.'
Een CHASSIED is van de aarde verdwenen en niet meer aanwezig want God nam hem tot zich om hem te laten schouwen in hemelse lieflijkheid, waar hij altijd Zijn Heiligdom mag bezoeken.
Het eeuwige leven ging hij in op dinsdag, de eerste dag van ROSJ CHODESJ ADAR SJENIE (= Nieuwemaansfeest van de tweede maand Adar/ dat jaar was een schrikkeljaar van 13 maanden) en werd begraven op de daarop volgende donderdag van het jaar 5567 = 1807.'

In de omlijsting van een hart het traditionele slot: *moge zijn ziel worden gebundeld in de bundel van het eeuwige leven.'*

Opmerkingen

Diverse details vallen op.
'Om het Volk Gods de weg te wijzen, waar LICHT woont...' associëert mede aan het NIEUWE LICHT, waarop al werd gewezen.
De inzet en de gehele teneur reageren min of meer affectief op de laster die het deel werd van Graanboom na zijn benoeming. Dat hij uitermate bescheiden was en zich nimmer op de voorgrond plaatste, daarvan hebben tijdgenoten getuigd. De karakteristiek van de tekstschrijvers (ontdaan van de geijkte bombast, die de mozaïek-stijl in dat Hebreeuws nu eenmaal met zich brengt) benadert de historische werkelijkheid.
In het strijdbare kader van Littwack c.s. horen de hoogdravende titels thuis van de gestorven Raw, die AW BETH DIEN (= Opperrabbijn) en RESJ METIW-

TA (= hoofd van de leerschool/BETH HAMIDRASJ) wordt genoemd. Zo zag de levende Graanboom zichzelf zeker niet gaarne geprofileerd. Maar zo werd hij tot in het graf gebruikt. Zijn fatum!

Aandacht vragen wij tenslotte voor het in het oog springende dichterlijke woord, dat zich richt tot de voorbijganger. Het is een citaat uit BECHIENOT OLAM (= bespiegelingen over de wereld) van Jedaja Bedarschi, bijgenaamd Hapenini, een beroemde middeleeuwse Hebreeuwse dichter, uit de 14e eeuw. Jedaja geldt als een enigszins verlicht poëet, die zich in de grote strijd en de geestelijke nalatenschap van Maimonides helemaal aan de kant van deze filosoof schaarde en zich liet kennen als een pleitbezorger voor vrije wijsgerige studie.
Dat Israël Graanboom en Littwack zich in deze poëtische strofe taalkundig hebben vergist, vormt een pikante noot. Het Hebreeuws wordt hier namelijk ontsierd door een 'drukfout'. Maar de bedoeling is duidelijk. Hoe tragisch, dat met de dood een mens, die volgens Genesis 1:26 naar Gods beeld is gevormd, zomaar voorgoed in de donkere aarde verdwijnt.

Dat David Friedrichsfeld in de pen klom ten einde op de steen van Graanboom een gedicht te laten vereeuwigen, is eerder vermeld. Het plan vond – om welke reden dan ook – geen doorgang. Maar het noemen ook van *deze* naam – naast die andere Mendelssohn-adept Littwack – is typerend.

Bechienot Olam

Een vertaling van het bovengenoemde werk van Jedaja Bedarschi bezorgde anno 1855 de godsdienstonderwijzer L. Borstel.
De op de zerk van Graanboom voorkomende tekst vertaalt Borstel:

'Hoe! Tot een ligchaam naar den goddelijken vorm gefatsoeneerd, zegt de Heere: "rust in duisternis!"' (de tekst vervolgt en dat is voor het geestelijk klimaat niet oninteressant): 'Deze handeling grieft mij. Er is geen troost voor het werk des Eeuwigen, dat tot verachting en verrotting wederkeert! Gelijk cederen door den vinger Gods geplant, die door de bijl worden geveld!
Ik heb over den mensch gedacht, over zijne vorming gepeinsd en vond niets gebrekkigs aan hem dan – den DOOD!'

Ruïne

De lezer die met ons deze tekst heeft gevolgd, dient zich intussen te realiseren, dat op het 'Kerkhoff te Overveen' van dit alles slechts een treurige rest waarneembaar is. En wel een tombe, waaraan in de loop der tijden diverse keren moet zijn gesleuteld, benevens het onderstuk van de oorspronkelijke zerk. Het gehele bovenstuk van de Matsewa ligt in stukken en brokken voor ons. Een restauratie zal op grote moeilijkheden stuiten. In welk verband wij hier verwijzen naar de technische tekening en uiteenzettingen op pag. 95.

Op de enige afbeelding, ons bekend, kunnen wij ons een goed denkbeeld vormen van het oorspronkelijke monument. Wij doelen hier op een foto in de GEÏLLUSTREERDE JOODSCHE POST van 2 juni 1921. Een vrij late illustratie dus. Duidelijk zichtbaar zijn de diverse breuken in de zerk. Die dan blijkbaar niet zo lang geleden is gerestaureerd. Het onderschrift in het tijdschrift luidt:

'Tombe van Izak Graanboom, opperrabbijn der Nieuwe Gemeente "ADATH JESCHURUN" overleden 10 Maart 1807. De steen was eenige jaren geleden in vandalisme stuk geslagen, maar is weer geheel in zijn ouden staat hersteld.'

Of hier (alleen) aan vandalisme (subs. kwajongesstreken van de jeugd, die deze begraafplaats ook later graag als speelplaats gebruikte) moet worden gedacht, valt te betwijfelen. De substantie van de steensoort droeg in ieder geval al evenzeer kiemen van vergaan in zich. Waarvoor wederom worde verwezen naar de technische reconstructie in deze studie. Dit neemt intussen niet weg, dat de begraafplaats als zodanig (op deze verre afstand van Amsterdam) de leiding van de Neie Kille al heel vroeg voor niet geringe problemen stelde. Dat begon al in 1797.

Tegenkanting

In zijn beschouwing *over de begraafplaatsen der Ned.-Isr. gemeente te Amsterdam*, 1851, betrekt S.I. Mulder ook ons Beth Chajiem. Omdat het de vroegste historische benadering betreft, laten wij zijn tekst letterlijk volgen:
'De nieuwe Israëlitische Gemeente, die zich, kort na het ontstaan der Bataafsche Republiek, hier ter stede gevormd had, kocht... van de Directeuren der Sociëteit van Landbouw genaamd Middenduin, vier morgen Duinland, gelegen achter Overveen, langs den weg naar Middenduin, en rigtte, in het midden van dezen cirkelvormigen grond, eene kleine begraafplaats op.' In een noot wordt toegevoegd: 'Het eerste lijk, dat in October 1797 er op begraven werd was van Grietje Zacharias Jacobs. Het kostte, wegens de ontstane tegenkanting, den Directeuren der nieuwe Gemeente vele moeite, van het Provinciaal Bestuur van Holland het noodige verlof daartoe te verkrijgen.'

Gedemoljeerd

Wij hebben deze tegenkanting via de bronnen niet kunnen documenteren. Mulder laat trouwens in het midden of hier niet tevens sprake zou kunnen zijn van machinaties achter de schermen vanwege de orthodoxe Gemeente van Amsterdam. Dat neemt niet weg, dat wij ons van de houding der plaatselijke bevolking jegens deze begraafplaats geen al te gunstige indruk mogen maken. Aldus de Notulen van 8 mei 1805:

'De President bericht dat hij gepasseerde Zaturdag tijding heeft ontvangen, dat de begraafplaats te Overveen, op een totale wijze is gedemoljeerd, en den oppasser daar na toe gezonden heeft om er aen den Baaljuw kennis te geven...'

'Op een totale wijze is gedemoljeerd...' Dat wil nogal wat zeggen. In eerste instantie is hier te denken aan bewuste vernieling, aan opzet, misschien zelfs aan grafschennis. Het moet een deceptie zijn geweest voor de idealistische voorvechters der Emancipatie. In de praktijk namen de heren doortastend als gewoonlijk snel hun beslissing: de begraafplaats moest worden beschermd. Volgen wij de Notulen van 21 mei d.a.v.:

'Is ter vergadering verschenen Jan Scholten Mr. Metzelaar wonende te Haarlem, brengende deszelfs bereekende plannen tot het metzelen van eene Steene Muur op de begraafplaats te Overveen; benevens een Baarenhuijs, Put, Pomp enz.
Na Zeer Ampel met den zelve geconfereerd te hebben, is besloten, Een Muur om de begraafplaats dezer Gemeente ter lengte van 16 en breedte van 12 Roeden Rijnlandsch, benevens een Baarenhuijs, Pomp, Put met alle de daertoe vereischte benodigheedens, breeder bij het Contract te bepalen bij denzelve aan te besteeden ter Somma van f 3150, betaalbaar een derde in 1805 – een derde in Junij 1806, en een derde in Feb. 1807, alles echter onder approbatie van de kerkenraad...'

Geen halve maatregel. En we worden, als gewoonlijk, nauwkeurig op de hoogte gehouden.

Uit de notulen

26-5-1805
Is in deliberatie gebracht, de ontfangen missive van J. Scholten te Haerlem, met de poincten en conditien van het aan te nemen werk op de begraafplaats dezer Gemeente te Overveen: – En zijn daar op de volgende aanmerkingen gemaakt: – als

de Pilasters aan de buijten zijde op 2 voet te bepalen harde Steen tot dekking van de Poort deuren de Steenen in de grond na genoegen der Directie 't Cement tot ½ voet boven de grond de Pomp besloten.

Een zolder in het Baarenhuijs En twee kasten in 't zelve, echter de zolder met een kast voor rekening der Gemeente twee Sleutels zowel van het Baarenhuijs als van de Poort de betaling zo als in de Notulen van dingsdag l.l. vermeld...

28-5-1805
Is ter vergadering verschenen Jan Scholten Mr. Metzelaar van Haarlem, en zijn met den zelve ingevolge de authorisatie op de Directie door de kerkenraad op Donderdag l:l; de Poincten en Conditien zo wegens het in orde brengen der begraafplaats als het gelijk maken der weg, vastgesteld te zamen ter Somma van *f* 3300– te betalen 1/3 in Ao: 1805 – 1/3 Junij 1806 en 1/3 in de maand Februarij 1807, en is deswegens een voorlopig verbintenis met den zelve geteekend om binnen 14 dagen het finaal Contract te ratificeeren.

6-6-1806
Is gelezen de gehoudene Correspondentie met J: Scholten Mr: Metzelaar te Haarlem, En is besloten, in 't contract te stellen om de muur te Metzelen 1½ voet beneden de begaande Grond en de President gecomiteerd naar Haarlem te gaan, tot het regulen der afsteckingen en van de Muur, put, pomp en met adjunctie van de Leden der Directie van 't DoodGravers Collegie, en als dan het Contract benevens de Secretaris namens deze vergadering te teekenen...

12-6-1805
Geeft de President verslag van zijne reijse benevens Leden van het DoodGravers Collegie op l.l. zondag na Haerlem, en produceerd het geteekende Contract door den zelve en de Secretaris met Jan Scholten Mr. Metzelaar te Haarlem.
En is het zelve geapprobeerd

Is gelezen Missive van E. Reinierse Timmerman te Overveen zich recommandeerende tot het benodigd Timmerwerk aan de begraafplaats; En is de secretaris gelast aan den zelve vriendelijk te rescribeeren, en hem bij hem de Metzelaar Scholten deswegens aan te bevelen.

22-8-1805
Zegd de Heer van Laun, dat de arbeidslieden, op het Kerkhoff zo vergevorderd zijn, met het op metzelen der Muur, dat het thans noodzakelijk is, het kerkhoff te doen gelijkmaken, ten einde met Saden te werden bestrooijd en beplant tot het vasthouden der grond, en daar zulks niet onder het accoord met den aannemer begrepen is, zo steld dezelve voor
Dat de Directie zulks apart aanbesteede, het welk na zijn Informatie *f* 30– zoude kosten wendschende dit werk te bespoeden, om de tijd van 't beplanten met Saaden niet te suspasseeren.

En is zulks aan de Heer van Laun gedemandeerd om zo goed koop mogelijk te accordeeren het Saldo... buijten en behalven de Contante *f* 200, nog daar en boven een aanneming van de heer Doll Timman ter Somma van *f* 300, aan den Thesaurier ter hand steld om uijterlijk op den 16 Decem: aanstaande te voldoen, hij als dan direct de Hal op boven gem. voet en wijze kan aan vaerden.

Is gelezen een adres van Direct: van het DoodGravers Collegie, behelzende verslag van haar reijze na de begraafplaats, en kennis geving van het door hun bevonden gebrekkig.

3-2-1806
Na de resumtie en approbatie der Notulen is de koster gelast aan de metzelaer te Haarlem te schrijven, om te sorgen dat er aen het Contract voldaen werde omtrent het gelijk maken der weg van het dorp naar de begraafplaats...

Tenslotte (begin 1808/de zorgen duren tot het allerlaatst):
'De president geeft kennis dat hij den oppasser naar het kerkhoff heeft geexpedieerd tot het ligten der pomp wegens de aanstaande vorst: – Geapprobeerd.'

Afdoende?

Ook die stevige muur heeft het echter op den duur niet volgehouden. Zoals wij later zullen zien, moest hij in het begin van deze eeuw voor 2/3 worden vernieuwd 'na instorting van de zandsteenen kap'. Bij die gelegenheid werd de oorspronkelijke 'toegangspoort met zoogenaamde staldeuren' door een andere vervangen. Aan te nemen valt, dat zich reeds destijds het Hebreeuwse opschrift boven de ingang bevond, ontleend aan Job 3:19

De kleine en de grote zijn daar gelijk
en de knecht is er vrij van zijn heer

De pomp

De speciale zorg voor dit onderdeel hangt samen met de noodzakelijkheid van water voor het wassen van de handen alvorens men een dodenakker verlaat. Men spreekt daarbij de verzen uit, ontleend aan Deuteronomium 21:7/8 'Onze handen hebben dit bloed niet vergoten en onze ogen hebben het niet gezien. Vergeef Uw volk Israël, dat Gij verlost hebt, Eeuwige, en laat niet de schuld voor onschuldig bloed temidden van Uw volk Israël.'

De hereniging in 1808

Hereniging

Het was Lodewijk Napoleon die de beide gemeenten wederom tot elkander bracht. De omstandigheden waaronder dit historische feit werd gerealiseerd en de problemen die er ook toen rezen (vooral van de zijde van ADATH JESCHURUN) laten wij terloops de revue passeren. Ons in hoofdzaak bepalende tot de

Mr. Carolus Asser, vermaard rechtsgeleerde, bekend ijveraar voor de emancipatie, onder wiens voorzitterschap de beide Hoogduitsche Joodsche gemeenten zich vereenigden. (Litho door A.M. Abrahams)

documenten. In het REGLEMENT voor het Opper-Consistorie der Hollandsche Hoogduitsche Joodsche of Israëlitische Gemeenten in het KONINKRIJK HOLLAND is mede opgenomen onder Hoofdstuk XVII:
Het PLAN van SCHIKKING en VEREENIGING, tusschen de beide thans bestaande Hollandsche Hoogduitsche Joodsche Gemeenten te Amsterdam.

Art. 1.
Met, en door onze Sanctie, aan het Reglement voor het Opper-Consistorie aan het Kerkelijk reglement voor de Hollandsche Hoogduitsche Joodsche of Israëlietische Gemeente te Amsterdam, en aan deze punten van vereeniging gegeven, mitsgaders zoodra de benoeming van het Opper-Consistorie en van het Collegie van Parnassijns door Ons zal zijn geschied, zal de vereeniging tusschen de beide Gemeenten tot één Kerk Genootschap geacht worden te zijn daar gesteld, en worden alle plaats gehad hebbende disputen en oneenigheden verklaard als geheel en al te hebben opgehouden, zoo als dan, ook als ingetrokken en gerevoceerd worden gehouden alle Proclamatiën, die de een jegens den ander heeft laten doen; zullende de Ledematen onderling alles in het werk stellen om de goede harmonie daar te stellen, vrede en vriendschap aan te kweeken, en te zorgen, dat dezelve ongestoord blijve.

Art. 2.
Dienvolgens worden de geëntameerde Procedures, zoo tusschen Parnassijns der Oude Gemeente, tegen onderscheidene Leden der Nieuwe, als van deze tegen eerstgemelde, mitsgaders die tusschen Directeuren der Nieuwe Gemeente en een of meer hunner Ledematen, bestaande, of bestaan hebbende, gehouden voor gemortificeerd en vernietigd, en even als of dezelve nimmer waren geëntameerd geworden.

Art. 3.
De vereenigde Gemeente zal nimmer eenige actie of pretensie, het zij onder de benaming van boete, contributie of Billetten, kunnen sustineren of vorderen ten laste van eenig Lid der Nieuwe Gemeente, wegens en uit hoofde van deszelfs overgang tot de voorgeschreve Gemeente; onverminderd echter het regt op de zoodanigen, die vóór de maand Maart 1797 achterstallige aan de Gemeente verschuldigd waren.

Art. 4.
Aangezien door de vereeniging de beide Gemeenten een enkel Kerk-Genootschap uitmaken, zullen ook alle bezittingen der beide Gemeenten, de Contanten en uitstaande Schulden, geacht worden in vollen en effectuëlen eigendom aan de vereenigde Gemeente te zijn overgegaan.

Art. 5.
De Kerk en het Bad der Nieuwe Gemeente zullen ten gebruike der vereenigde Gemeente in wezen blijven, en even als de overige Kerk en Baden der Gemeente geconsidereerd worden.

Art. 6.
Het gedeelte van het Kerk-Gebouw, het welk niet tot Kerk en Bad gebruikt wordt, zal ter dispositie van het Opper-Consistorie worden gesteld; behoudens eene billijke overslag over de andere Gemeenten van het Rijk.

Art. 7.
Aan de Weduwe van wijlen den Opper-Rabbijn der Nieuwe Gemeente zal, gedurende haar leven lang of onhertrouwden staat, de vrije inwoning in het beneden huis van hetzelve Kerk-gebouw blijven toegestaan.

Art. 8.
De voormelde Weduwe van den Opper-Rabbijn der Nieuwe Gemeente zal, gedurende haar leven lang of ongehuwden staat, genieten een jaarlijksch pensioen van *f* 575:0:0, zonder eenige verdere Emolumenten, dan de vrije inwoning bij het vorig Artikel bepaald.

Overveen

Met name genoemd wordt onze begraafplaats tenslotte in artikel 19:
Zoodanige personen die geene effectieve Ledematen der Nieuwe Gemeente zijn, edoch aldaar het regt hebben gekocht of verkregen om op het Kerkhof te Overveen begraven te worden, zullen dat regt behouden, en van de bepalingen, dien contrarie vastgesteld, gelibereerd zijn, mits dezelve in staat zijn de begrafenis kosten uit derzelver privé-beurzen te voldoen, en deze kosten niet tot laste van de Gemeente laten komen.

Het gezin Graanboom

Weinig inzicht krijgen wij in de persoonlijke levensverhoudingen van de familie. Dat de weduwe bij de hereniging niet vergeten werd, konden wij al opmaken uit de officiële, gedrukte bepaling betreffende haar pensioen en het verlof tot gebruik maken van de ambtswoning aan de Rapenburgerstraat. Kennelijk wilden Carel Asser en de zijnen niet dat de echtgenote van de gehate Raw der Neie Kille geslachtofferd zou worden door de nieuwe verhoudingen. Het siert hen.
Dat hield natuurlijk niet in dat deze heren niet ook streng konden zijn als zij daarvoor – naar hun 'verlichte' regentenmentaliteit – redenen aanwezig achtten.

Turf en melk

Een confrontatie registreren de Notulen van 21 april 1806:
'Is gelezen een brief van Rachel (Roechama) Wolff huijsvrouw van den opper Rabbijn benevens een reekening voor gepretendeerd verschot aan Turf, melk enz. groot f 093:6: – En is dezelve met de hoogste indignatie gedeclineerd en gewezen van de hand.'

De directeuren vonden het blijkbaar een 'chotspe' om hun stadhuiswoorden in onvervalst Amsterdams-joods te vertalen.

RACHEL/ROECHAMA (DE) WOLF

Naar gegevens van Dr. S. Hart (door Fuks gepubliceerd) ging Rabbi Jitschak op 24 september 1764 in ondertrouw met Rachel (de) Wolf te Amsterdam. Hun huwelijk werd gezegend met 5 kinderen:

Rebecca (Betje),	geb. ± 1765, gest. 1840
Esther,	geb. ± 1767, gest. 1817
Israël,	geb. ± 1770, gest. 1842
Sara,	.....
Benjamin,	geb. 1786, gest. 1834.

Van dit vijftal is blijkbaar alleen Israël op Overveen begraven. Uit latere tijd treffen wij nog de zerken aan van:

Juda Graanboom, zoon van Israël (1856)
Abraham Graanboom Mzn (1911)
Mozes Benjamin Graanboom (1913)
Estella Graanboom-de Jong (1935) en tenslotte
Isaäc Graanboom (1937).

Roechama werd niet naast haar man ter aarde besteld. Evenmin als bijvoorbeeld de vrouw van Moses Asser. Het komt ons voor dat ook de *vrouwen* van de leiding aanvankelijk in een aparte REGEL werden begraven. Zie pag. 56.

Oude liefde voor de Neie Kille

Vergeten/Vergeven

Van de vermelde mogelijkheid om ook na de hereniging te Overveen begraven te worden, is veel minder gebruik gemaakt dan oppervlakkig wel werd (en wordt) vermoed. Daaraan zal zeker niet vreemd geweest zijn, dat aan het begraven ter plaatse financiële konsekwenties verbonden waren.
'Sedert de vereeniging der beide gemeenten in 1808, wordt dit kerkhof mede alleen voor Geïmmatriculeerden (= BALBATTIEM = lidmaten) gebezigd, die aldaar *verlangen* begraven te worden', aldus S.I. Mulder t.a.p. in 1851. Omstreeks de helft van de eeuw waren dat nog maar zeer weinigen. Begrijpelijk. Bedenken wij, dat de totale ADATH JESCHURUN-episode net iets langer dan 10 jaar heeft geduurd. Vergeten wij evenmin, dat het slechts ging om een uiterst beperkte groepering. In zekere zin een coterietje joden, die de Emancipatie en de daarmee samenhangende assimilatie hoog in hun vaandel hadden geschreven en die – als gevolg daarvan – niet zelden hun geloof al spoedig de rug hadden toegekeerd resp. zouden toekeren.
In de interne evolutie van het Nederlandse jodendom, dat zijn eigen weg voortzette, vervaagde de herinnering aan die spectaculaire gebeurtenissen van weleer al vrij spoedig. Ergens in de duinen lagen de overblijfselen van een letterlijk 'dode' historie, die als het ware in zichzelf was voltooid. Een gestold fragment Emancipatiestrijd, dat het nageslacht minder boeide al naar mate die Emancipatie realiteit was (subs. scheen) geworden.
Als H.J. Koenen omstreeks 1840 bezig is met de voorbereiding van zijn GESCHIEDENIS DER JODEN IN NEDERLAND stuit ook hij op die splitsing tussen 1797 en 1808. Hij wendt zich tot S.I. Mulder om informatie, die goed beschouwd achterwege blijft. Mulder houdt zich op de vlakte; wil eigenlijk niet graag oude wonden openrijten; voelt er in dat stadium niet voor alle – vaak niet zo delicate – details aan de grote klok te hangen.
In Koenens monografie wordt als gevolg daarvan de 'ADA*D* JESCHURUN' enkele keren genoemd maar bijvoorbeeld zonder vermelding van Izak Graanboom of Overveen dan wel andere details die wij zouden verwachten. Te interessanter dit symptoom omdat Mulder zelf in zijn meermalen in deze studie genoemde opstel over die begraafplaatsen, de onze wel degelijk noemt, terloops vrij nauwkeurig beschrijft en – bepaald opvallend – onder de 19 zerken-teksten die hij publiceert ook die van Graanboom opneemt (mét de 'drukfout').
Maar juist dit laatste publicistische feit doet onbewust uitkomen, dat de figuur van Graanboom historiografisch officiëel was toegelaten tot de rij der befaamde Amsterdamse Rabbaniem. Als het ware geruisloos, mét de titulatuur van AW BETH DIEN en RESJ METIWTA. Wie nam in 1851 daaraan nog aanstoot? Wie voelde zich daarbij destijds nog emotioneel betrokken? ADATH JESCHURUN was nagenoeg vergeten. 'Van de 21 stichters der nieuwe Gemeente in 1797 leeft slechts nog één persoon...', aldus epistolair Mulder 6-12-1842 aan Koenen. Wie

bedoeld wordt is ons niet bekend. Op Overveen werd hij althans niet begraven. Evenmin als zovele anderen, wier zerken wij hier zouden hebben verwacht.

Getallen

Nuchtere getallen mogen de geschetste ontwikkeling illustreren. Tussen januari 1809 en 1940 vonden op Overveen in totaal 113 personen hun laatste rustplaats. Een gemiddelde aldus van nog niet één per jaar. Er waren jaren, dat niet eenmaal de hekken opengingen.

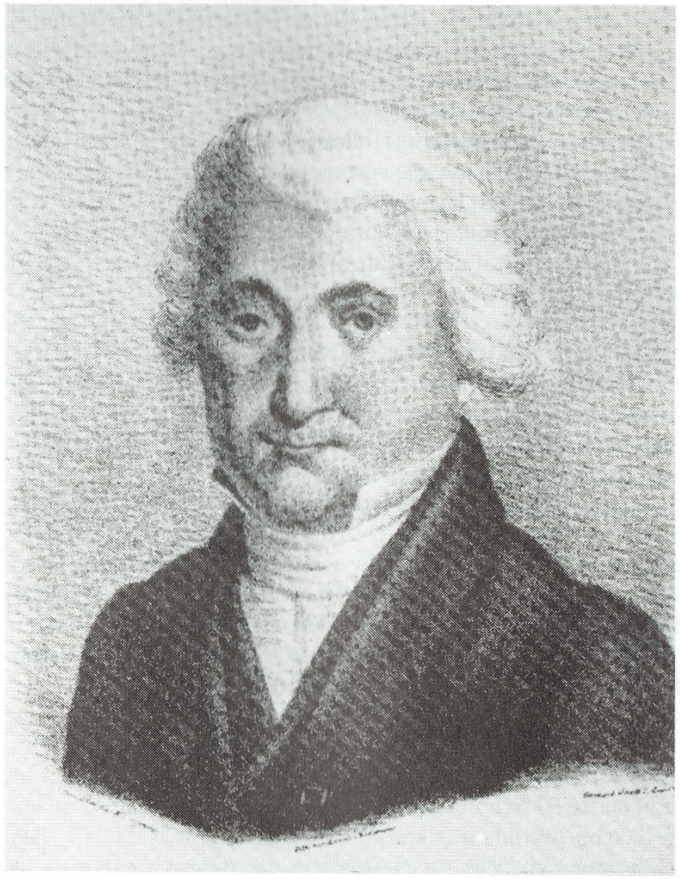

Mozes Salomon Asser, voorman van de afgescheidenen.

En om de lijn terstond door te trekken tot de dag van vandaag:
tussen 1940 en 1945 vonden er 3 begrafenissen plaats;
tussen 1945 en 1982 waren het er welgeteld 6. Het gemiddelde van de na-oorlogse periode komt dus neer op nog niet één ter aarde-bestelling in de zes jaar. De laatste totnogtoe vond in de herfst van 1981 plaats.

Drie Assers

Bij deze conclusies sluit het directe vervolg aan. Want ook van de roemruchte misjpoche der ASSERS, die in de strijd voor de burgerlijke gelijkstelling der joden zo'n vooraanstaande rol hebben gespeeld, zijn slechts *drie* leden op Overveen begraven. Als laatste van deze trits de onbestreden kampioen der Emancipatie: Moses Salomon (1754-1826), oorspronkelijk in het Jiddisj SJOUCHET (= rituële beestensnijder) geheten. De naam, die nog voorkomt op de zerk, waar hij traditioneel wordt genoemd MOUSJE BEN KALMAN SJOUCHET. Onder de Hebreeuwse tekst heet het dan in het Nederlands:

'HIER LIGT
DE WEL EDELE GESTRENGE HEER
MOSES SALOMON ASSER
RIDDER VAN DE ORDE VAN DEN
NEDERLANDSCHEN LEEUW
OVERLEDEN
4DE CHESWAN ANNO 5587
IN DEN OUDERDOM VAN 72 JAREN'

Eerst op 13 december 1813 – twee jaar na de officiële termijn – verschijnt Moses voor J. Huydecoper van Maarsseveen om aan de aanmeldingsplicht (1811) te voldoen. Dr. I.H. van Eeghen publiceerde de acte:

'Voor mij ondergetekende lid van het provisioneel bestuur der stad Amsterdam verscheen: Moses Salomon Asser, wonende op de Heeregragt bij de Utrechtsche straat no. 15 canton 3, dewelke verklaard heeft dat hij behoud of voor zo veel des noods aanneemt tot familienaam de naam van Asser en tot voornaam Moses Salomon, dat hij heeft drie zoons, drie kleinzoons en eene kleindochter te weeten:
Carel Asser oud drie en dertig jaar wonende op de Prinsegragt over de Stads Timmertuin no. canton 1. – gehuwd met Rose Levin uit welk huwelijk verwekt Lodewijk Asser, oud elf jaar. –
Tobie Asser oud dertig jaar wonende ten huize zijns vaders, gehuwd met Carolina Itzig uit welk huwelijk verwekt Anna Gratia Mariana Asser, oud zes jaar, Eduard Isaac Asser, oud vier jaar, Karel Daniel Asser, oud vijftien weeken.
Hendrik Asser oud vierentwintig jaar wonende op het Rokin bij de Beurs no. canton 2.
aan dewelke hij voornoemde voornamen laat behouden, zijnde deze acte door voornoemde declarant en mij getekend den zestienden December 1800 en dertien. –

M.S. Asser *Huydecoper van Maarsseveen'*

Zerk van Moses Asser.

Zerk van Cheile Tobie Asser.

In dit alles weerspiegelt zich een facet uit de Emancipatie-periode, dat ook 'beeldend' tot zijn recht komt. Want ruim een derde van deze matseiwe (een blikvanger) wordt ingenomen door een (in joodse kringen ongebruikelijke) illustratie. En wel de Nederlandse Leeuw als schildhouder van het familiewapen, zoals dat ook voorkwam in Moses' zegelring.

'In blauw een zilveren schuinbalk binnen een gouden schildzoom welke in de hoeken beladen is met vier zwarte hoofdletters A. Links naast het schild een omziende gouden leeuw als schildhouder.'

Onder dit wapen de versierselen behorende bij de orde, die in de Nederlandse tekst ook wordt vermeld. M.S. Asser was de eerste Nederlandse jood daarmee begiftigd! Deze onderscheiding rust op een afbeelding van golven. Wellicht een symbool van de zee, die bron van Neerlands welvaart. Mede herinnerend aan het feit, dat de oorspronkelijke koopman eenmaal als 'eerste practizijn in ZEE- en Assurantiezaken' te Amsterdam optrad (zijn zoon Carel promoveerde in 1799 te Leiden op een dissertatie eveneens over het Zeerecht).
Opvallend (zulks in vergelijking met de zerken van andere voormannen der Neie Kille) dat op Assers zerk geen melding wordt gemaakt van diens relatie tot de voormalige ADATH JESCHURUN. Niets van dat alles. Zijn naam én de leeuw – basta.
Deze stamvader van een geslacht grote rechtsgeleerden geloofde het wel. Self made jurist van allure, joods politicus met visie, de vruchtbaarste publicistische propagandist voor de Emancipatie omstreeks 1795, was hij bovenal iemand die met beide benen op de grond bleef staan.
Het is hier niet onze taak zijn biografie te schrijven. Aan de Franse dagboek-notities van zijn kleindochter Netje ontlenen wij (via de reeds geciteerde publicaties van Dr. Van Eeghen) een uniek verslagje van de begrafenis:

'Tems abominable. Nous nous sommes levés de bonne heure et à neuf le corps de Grandpapa a été transporté de chez nous. Quand j'ai vu ce char funéraire, cette foule immense et ce cortège en deuil, mon coeur s'est serré, mais surtout au moment où ils ont tourné la coin de la rue. Quand j'ai vu disparaitre tout ce qui restait denotre bon Grandpère, j'ai éprouvé une angoisse inexprimable. Plus tard je me suis calmée. Nous avions du monde et en causant un peu nous nous sommes remis. A quatre heures Papa et Edouard sont revenus de Harlem. Louis a continué sa route vers la Haye. Tout s'est passé avec beaucoup d'ordre et quoique Papa et tous les autres aient beaucoup souffert, ils ont conservé leur présence d'esprit et de courage. En passant devant la chambre déserte de Grandpapa pour aller me coucher, j'ai encore été vivement attendrie.
Op speciale wens van Grootpapa wordt er niet gerouwd...'

Cheile Tobie

Moses Asser (zie eerder) werd begraven niet naast zijn vrouw, die hem ruim 5 jaar in de dood was voorgegaan (12-5-1821). In de Hebreeuwse tekst heet zij de vrouw van Moses Sjouchet, bijgenaamd (= hammechoene) Asser. Welke laatste toevoeging op die van haar man bewust (willen we aannemen) werd weggelaten. Vóór de naam van haar echtgenoot is in het Hebreeuws toegevoegd: Ha-Parasj = de Ridder. Die onderscheiding was Moses in 1819 toegekend i.v.m. zijn werkzaamheden aan het ontwerp van een wetboek van Koophandel ten tijde van Lodewijk Napoleon. Een (te) late, officiële erkenning, die in 1821 nog vers in het geheugen lag en zelfs in het Hebreeuws (uniek!) werd 'vertaald'.

Hendrik
Tezamen hadden de ouders augustus 1816 hun jongste zoon ter plaatse op Overveen aan de aarde toevertrouwd. De 'bruidegom' Herz, zoon van Mousje Sjouchet en dan in het Latijn: 'Obiit V Augusti MDCCCXVI. In de officiële genealogie heet Herz reeds HENDRIK.

Deze naamswijziging is symptomatisch voor de snelle ontjoodsing van het milieu. Carels oudste zoon Liepman (geb. 13-5-1802) zou via de rechter in 1830 zijn voornaam *officiëel* laten wijzigen in Lodewijk.

'Ingevolge authorisatie van de Regtbank van Eersten aanleg, zitting hebbende alhier d.d. 24 Juni 1800 dertig, wordt de voornaam van Liepman (zoon van Carel Asser en Roza Levin, gebooren 13 Meij 1802) veranderd in Lodewijk. Amsterdam dan 15 Juli 1800 dertig.'

Aldus het bewaard gebleven Geboorten-register van ADATH JESCHURUN (Rosenthaliana).

Lodewijks dochter Johanna Ernestina (geb. 7-1-1839) trouwde in 1864 met haar neef Tobias Michael Carel Asser, de wereldberoemde Nobelprijswinnaar voor de vrede (1911).
Aanvankelijk op afstand geïnteresseerd in joodse aangelegenheden (hij was een tijdlang curator van het Rabbijnen-Seminarium) liet Tobie zich later dopen (Ned. Hervormde Kerk). Het mocht zijn nageslacht niet baten.

Jan
Hun jongste zoon, genaamd JAN, geboren 16-4-1882 stierf *10* mei 1945 in Theresienstadt. '(Bohemen)' voegt de genealogie (Ned. Patriciaat 1963) er aan toe.
Niet cynisch bedoeld hoogstwaarschijnlijk, deze geografische aanduiding, die ons verplaatst naar een eigentijdse joodse historie in Nederland, waarin wij wel ver kwamen te staan van de Emancipatie-idealen van Jans overgrootvader Moses Salomon Sjouchet, bijgenaamd ASSER.

De Parnosem-regel.

De Parnosem-regel*

Tot historische reflexie dagen op deze begraafplaats vooral die zerken uit, waarop de naam van ADATH JESCHURUN nog openlijk wordt genoemd. Want zeer bewust zijn ze naast elkander begraven, die koplopers van 1797, die het maar nauwelijks konden verkroppen, dat zij in 1808 naar de Moeder-sjoel waren terug verwezen.

H.L. Bromet

Voorop de in 1813 gestorven Hartog (Hermanus) Leib (Leonardus) Bromet, geboren 1725, de enige op wiens zerk staat ingebeiteld, dat hij was MEJASSED = stichter en PARNAS OE-MANHIEG = kerkbestuurder van de KAHAL KADOSJ = (Heilige Gemeente) ADATH JESCHURUN, dat laatste weergegeven met extra grote letters.

* Met de term REGEL wordt in joods-Nederlands een speciale RIJ aangeduid, waarin op begraafplaatsen bijvoorbeeld RABBANIEM dan wel PARNASSIEM worden begraven.

Een hoogst intelligente, scherpzinnige en succesvolle zakenman, die (denk aan onze eerdere karakteristiek: COTERIE) jarenlang compagnon was geweest van Moses Asser. In de strijd voor de Emancipatie der joden stond hij – ook publicistisch – naast zijn vennoot. Waar wij hem in de bronnen ontmoeten, lijkt hij van een ongemakkelijke signatuur. Zijn denkbeelden over jodendom zijn geprononceerd vrijzinnig. Bromet (met de Sefardische Sara Nunes Henriques gehuwd) was rationalist in hart en nieren. Een enkele keer schijnt hij (de enige van wie wij dat vernemen) in conflict met Graanboom!
Waardering voor zijn arbeid blijkt uit de Notulen van 7-4-1805 (hij was toen 80 jaar!) die wij voor de couleur locale eenmaal in extenso citeren, vooral ook omdat het een vergadering van de hele kille betreft.

'Zitting der Gemeente 7 April 1805

J:J: Jacobs President

De Gemeente zijnde binnengeroepen is de vergadering door den voorzitter geopend
De President bedankt de Heeren Joachim van Embden, Moses Moresco, en den absente Heer Hermanus Leonard Bromet voor derzelver werkzaamheden en ontsloeg dezelve van hunne posten
vervolgens werd in deliberatie gebracht 't voorstel der Directie omtrend den Heer H:L: Bromet, en genomen 't navolgende besluit De Joodsche Nieuwe Gemeente Adath Jeschurun overwegende
Dat het de plicht dezer vergadering is hulde te doen aan Kunde, Deugd, verdiensten en verkleefdheid aan de belangen der Gemeente, en dat Ene hoge Ouderdom voornamelijk allen eerbied verdiend erkennende
Dat aan den Heer H:L: Bromet als Emeritus Directeur zal werden geaccordeerd zoals geschied bij dezen, een vrij acces tot de vergadering van den Kerkenraad, zo dikwijls als hem zulks zal believen mitsgaders de magt verleend om aldaar een adviserende stem uit te brengen met verzoek aan gen. heer H:L: Bromet om van deze concessie als een blijk dat dezelve daar aan eenige waarde hecht zoveel mogelijk gebruijk te maken.
En zal extract dezes aan de Heer H:L: Bromet werden afgegeven tot informatie en naricht
Alvorens tot de Stemming over te gaan werd in deliberatie gebragt de ontstaane questie of de afgetredene Directeuren wederom verkiesbaar zijn, en nadat zulks bij meerderheid van Stemmen negatief was gedecideerd.
Is de vergadering tot de benoeming van Drie nieuwe Directeuren wederom overgegaan; en is na opening der Stembilletten bevonden, dat eene behoorlijke meerderheid van Stemmen conform de kerkreglementen, benoemd zijn tot Directeuren
De Heeren Hartog Abm. van Laun
Samuel Moses Metz
en
Levie Emanuel Calff
En zal van deze benoeming Aan de benoemde werden kennis gegeven
zonder resumtie
En is de vergadering gesloten'

Twee andere parnassiem

Noemen wij in dit kader voorts nog het – in hetzelfde jaar 1811 gestorven – tweetal Salomon de Jonge Meijersz en Samuël Joëls. Beiden op de zerk genoemd: Parnas oe-Manhieg van Adath Jeschurun. Sober de zerk van laatstgenoemde. Een ietwat exuberant die van De Jonge Meijersz waarvan het opschrift de voorbijganger in het Hebreeuws maant te blijven staan. Versierd met een geknotte boom laat een bombastische woordenkeus niet na te wijzen op 's mans voortreffelijke eigenschappen en uitnemende verdiensten: 'De fijnste van Uw Gezegden staan in Uw geschriften geboekstaafd...'
We worden even verplaatst naar de pamfletten uit de jaren van weleer, waaraan ook deze hier begravene zijn deel had gehad. Die bewogen dagen van vóór de Neie Kille, toen Salomon de Jonge Meijersz in FELIX LIBERTATE een gevierd, revolutionair redenaar was geweest. Zie zijn

> Aanspraak, gedaan in de Societeit F.L., op den 18. February 1795, door den Burger S. de Jonge Meyersz.
>
> Aanspraak, gedaan in de Societeit F.L. op den 11. Maart 1795, Het Eerste Jaar der Bataafse Vrijheid door den Burger Salomon de Jonge Meyersz.
>
> Redevoering, gehouden in de Societeit F.L., door Salomon de Jonge Meyersz. op den 29. Maart 1795.

Alle drie gedrukt te Amsterdam bij Van Embden.

Joachim van Embden

Hij overleed in 1826. Zijn grafsteen is verlucht met een schenkkan, het traditionele motief voor een LEVIE. Deze symboliek sluit aan bij een eeuwenoude traditie, waarin de joodse Gemeente twee categorieën bevoorrechten kent, te weten:
1. de PRIESTERS = KOHANIEM (denk aan de eigennaam COHEN); de afstammelingen van Aharon en
2. de LEVIETEN = LEWIE-IEM (LEVIE ook als eigennaam in gebruik); zij bedienden in de Tempel te Jeruzalem de priesters.
In de synagoge gieten de 'Levieten' water over de handen van de 'Kohaniem' bij wijze van wassing. Alvorens de laatsten – het bidkleed (talliet) over het hoofd – vóór de Heilige Arke met opgeheven handen en gespreide vingers de zegen uitspreken over het joodse volk (volgens Numeri 6:24/27). Die opgeheven handen en gespreide vingers ontmoet men vaak eveneens afgebeeld op de zerk van een KOHEN, ook hier op Overveen.

Joachim van Embden nu was een 'leiwe', zoals dat in het Jiddisj heet. Als zijn maatschappelijke functie wordt vermeld: Med. Doctor. En dat is zonder meer juist. Maar daaraan dient terstond te worden toegevoegd, dat zijn nevenfunctie

UITGEVER-BOEKDRUKKER, waaronder hij in wezen bekend bleef, om onbegrijpelijke redenen is weggelaten.
Het was toch wel een zeldzame combinatie, die in zijn familie sedert eeuwen voorkwam. In het Hebreeuws heet de misjpacha oorspronkelijk LEVIE ROFE (ROUFE) = arts. Een naam die alleen in de typografie bekend bleef.
De edities van de persen der Van Embdens worden heden ten dage nog steeds aangeduid als ROUFE-drukken. En deze werkzaamheid van Joachim van Embden was op de matseiwe te Overveen op haar plaats geweest. Want van meet af aan hebben de Van Embdens, directe verwanten van de Assers (wij verwijzen wederom naar de term COTERIE) hun publicistische mogelijkheden in dienst gesteld van FELIX LIBERTATE en ADATH JESCHURUN.

Public relations

J. da Silva Rosa's *Bibliographie der Literatuur über die Emanzipation der Juden in Holland, 1912,* toont aan, dat ongeveer een derde van deze ruim honderd geschriften producten zijn van de ROUFE-pers. Dat begint al met de tientallen pamfletten (DA SILVA ROSA 6-30) verschenen

> *'Te AMSTERDAM,*
> *Bij J.L. van LAAR MAHUËT, Boekverkooper,*
> *en*
> *De Erven JAC. BENEDICTUS, op de Joode*
> *Breestraat, Drukker, van de Volks-Societeit*
> *FELIX LIBERTATE. 1795.'*

En deze Erven Benedictus heten in een iets later stadium:
JOACHIM VAN EMBDEN en zoon. De nogal ingewikkelde genealogie en de daaruit voortvloeiende aspecten van de firma-historie blijven vanzelfsprekend hier achterwege.

Een enkel detail moge ons betoog illustreren. Zo is ook het Hebreeuws gedicht van Izak Graanboom (zie deze studie pag. 16/17), dat jaarlijks op de verjaardag der Emancipatie (2 september 1796) in de sjoel van de ADATH JESCHURUN werd gezongen, bij Rofe gedrukt. Evenals het daar genoemde programma bij de inwijding van de synagoge in 1797.

De hier begravene vormde een onmisbare schakel in de propaganda der nieuwe denkbeelden. Een tijdssymptoom dat niet valt te onderschatten. Alleen al het feit dat DE ERVEN JAC. BENEDICTUS officiëel worden genoemd: DRUKKER VAN DE VOLKS-SOCIETEIT FELIX LIBERTATE spreekt (om in de sfeer te blijven) boekdelen.

Uit de bijdragen betrekkelijk de verbetering van den maatschappelijken staat der Joden

Van 12 september 1806:
'AMSTERDAM den 5 September. De Leden der Joodsche Nieuwe Gemeente alhier, hebben op den tweeden dezer, het Verjarings-Feest, ter heuchelijke herinnering, dat op dien dag het Decreet, aangaande den gelijkstaat der Joden, door de Nationale Vergadering, in den jare 1796, genomen is, voor de tiende *maal gevierd, en wel op de navolgende wijze: Tegen 6 uren nadenmiddag werd derzelver Sijnagoge (zoo als gewoonlijk,) geöpend ter voorlezing van het namiddagsgebed; hetzelve verrigt zijnde, werden er onderscheidene toepasselijke Psalmen gezongen, waarna de alom met roem bekende Med. Doctor, de Heer Joachim van Embden, als President dier Gemeente, eene toepasselijke Aanspraak deed, behelzende een geschiedkundig verhaal van al het gebeurde met de Joden hier te lande, sedert de laatst verlopenen tien jaren tot op dien dag; verder de Gemeente onder het oog brengende, de door den Grooten NAPOLEON aan de Vergadering der Gedeputeerde Joden te Parys gedane vragen en derzelver antwoorden, de Gemeente herinnerende, dat vele dier vragen, als tegenwerpingen tegen een gelijkstaat der Joden, in den jare 1795 en 1796 hier te lande gemaakt, reeds in dien tijd door de loffelijke Societeit Felix Libertate werden beantwoord, op dezelfde wijze als nu te Parys enz. De gemeente voords in de bescherming van den oppersten Koning aanbevelende, onder geleide van onzen Koning, LOUIS NAPOLEON, deszelfs echtgenote, onze deugdzame Koningin en derzelver opvolgers, werd er door den Voorzanger een Danklied aan den Eeuwigen gezongen, voor eenige jaren vervaardigd door den Opper-Rabbijn dier Gemeente, en deze plegtigheid besloten door het voorlezen van het gebed voor Z.M. onzen Eerbiedwaardigen Koning. – De Opper-Rabbijn werd wegens onpasselijkheid verhinderd, bij deze plegtigheid eene Leerrede uittespreken.'*

Israël Graanboom

Reflecteert deze PARNOSEM-REGEL in enkele zerken de bewogen jaren tussen 1795 (97) en 1808, de begraafplaats te Overveen herbergt daarnaast de stoffelijke resten van de man die de pen opnam om – terstond na de hereniging – de grondslagen van de Neie Kille in de discussie te brengen.
Men vindt zijn AFGEBROKEN zerk niet in de omgeving der grote Machers maar naast de tombe van Izak Graanboom. Aldaar liggen de stoffelijke resten van diens oudste zoon Israël, overleden op 24 september 1842. Omstreeks 1770 geboren, had deze als opgroeiende man de historie van de Neie Kille van zeer dichtbij meegemaakt. S.I. Mulder, die hem heeft gekend, noemt hem iemand, 'die zonder geleerde van beroep te zijn, nogtans een man was van veelzijdige kundigheden in het theologische vak, en zoowel daarom als om zijn godvruchtig en deugdzaam gedrag algemeen geacht...'
Dat hij na de dood van zijn vader dat laatste jaar van ADATH JESCHURUN diens functie officieus heeft waargenomen, blijkt op gevariëerde wijze uit de Notulen, tot en met zijn rabbinaal 'uniform'.

Uit de notulen

'Zitting van 31 Maart 1808
M:I: Muller President

Na resumtie en approbatie der Notulen
Is ingevolge het door den kerkenraad aan dit Collegie gedemandeerde de Heer Israel Isaac opgedragen het houden van Predicatien in de kerk op Zaturdag gedurende het Zomer Saisoen...

En heeft voorsch. heer zulks geaccepteerd

Is wijders aan den zelve kennis gegeven, dat de kerkenraad besloten heeft om aan Z:E: een Nieuwe Swarte Rok, Camisool en Broek uijt de Casse der Gemeente present te maken, het welke door Z:E: met dankbetuijgen is geagreëerd...

Zitting van 6 Meij 1808
Isaack de Jonge Meijersz; President

Na de resumtie en approbatie der Notulen
Is ter tafel gebracht een door de Heer Israel Isaac geconcipieerd Gebed voor de Magistraat dezer Stadt
En is zulks goed gekeurd...

Zitting van 29 Aug: 1808
Mr. C: Asser President

Is gelezen eene aanschrijving van Z:E: den Heere Burgemeester dezer Stad, wegens het houden van eenen Dank Stond op S.Konings verjaardag op den 2 Sept: zijnde vrijdag aan staande
En is deswegens vastgesteld orde met Een predicatie door den heer Israel Isaac te doen, – Psalmen te zingen, en aan de koster gelast ter executie te brengen.'

Bij de hereniging der Gemeenten zou echter blijken, dat de leiding van de Neie Kille in geen enkel opzicht de zoon van de Raw als *officiële* troonopvolger had geprojecteerd!

In 1809 verscheen van zijn hand het (zeldzame) pamflet MELIETS JOSJER (= rechtvaardige voorspraak), een titel ontleend aan de liturgie van de Hoge Feestdagen. Gedrukt bij Joachim Levi Rofe en zijn zoon Benjamin (bij wie anders) bevat het 'alle gebruiken die Aharon Mosje Jitschak (Graanboom) destijds had ingesteld. En daaruit kan de lezer opmaken, dat zij werden ingevoerd op de wettelijke basis van onze Heilige Leer...'

Het titelblad vervolgt onverschrokken: 'Om te bevestigen wat Koning David heeft gezegd (Psalm 31:19) – laat stom worden de valse lippen, die hard spreken tegen

ספר

מליץ יושר

והוא כולל כל המנהגים

שתיקן ויסד

ארמ"ו במהור"ר אהרן משה יצחק בן כ"ה

אברהם זצ"ל

וכו יראה הקורא

שהוסרו ע"פ דת ודין תורתינו הקדושה · כמו שכתבו הפוסקים ז"ל

לקיים מה שאמר דוד המלך ע"ה

תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק בגאוה ובוז

נדפס בעצות אוהבי הדת והאמת

באמשטרדם

בשנת תקס"ט לפ"ק

בבית ובדפוס

יוחנן לוי רופא ובנו בנימן

מוכרי ספריס

Titelpagina van Meliets Josjer, door Israël Graanboom.

de rechtvaardige, in hoogmoed en verachting.' De strijdbare inzet van een apologie met een gecompliceerde achtergrond. Valt de discussie daarover buiten het raam van dit boek, wel ligt het op onze weg hier nog eens vast te stellen, dat in de meningsverschillen over Izak Graanbooms gedragspatroon het bepalende criterium elders ligt.

Dat de dissidenten van 1797 hem bereid vonden hun lading te dekken, dát was essentiëel. Een man van dat Halachische weten had de splitsing mogelijk gemaakt – dat bleef zijn historische daad, waarvan de affectieve veroordeling zijner vroegere vrienden in een iets later stadium ook door hemzelf als begrijpelijk moet zijn aangevoeld. Hij zal daaronder hebben geleden. Dat hij zich – naar de overlevering – nauwelijks meer op straat (lees: in de Jodenhoek) liet zien, zal in het verlengstuk daarvan liggen.

Het grote drama van zijn levensgang kan op den duur zijn gezondheid hebben aangetast. Gedurende het jaar 1806/1807 wordt hij tweemaal in de BIJDRAGEN genoemd, als *niet* te zijn verschenen in de synagoge bij ostentatieve gelegenheden waar zijn aanwezigheid was vereist. Wegens 'onpasselijkheid' zoals het daar heet. De Notulen van 5-2-1805 sluiten daarbij aan:

'Is geaccordeerd f 8 voor wijn door de Opper Rabbijn gedurende des zelfs onpasselijkheid gebruijkt...'

Een week eerder luidde het:

'Is geapprobeerd een reekening groot f 11:– ten behoeve van Ph: Emanuel Mr Chirurgijn voor gedaane Chirurgische adsistentie aan den Opper Rabbijn dezer Gemeente...'

'Als ook f 6:– voor adsistenten van Minjan voor de Maand Sebath l.l....' gaan de Notulen onverstoorbaar verder. Symptomatisch: die zieke Raw en die lege sjoel van ADATH JESCHURUN, waar bijna nooit het noodzakelijke quorum van 10 joodse mannen (boven 13 jaar) aanwezig was.

Nauwelijks één folio in de Notulen waar wij niet worden geconfronteerd met betaling aan Minjan-lieden of adsistenten zoals ze deftig worden genoemd. Betaalde synagoge-bezoekers die het circus draaiende moesten houden.

Want ze mochten dan bij plechtige samenkomsten het hoogste woord voeren (en dat deden ze graag en in plechtstatig Nederlands) – enige behoefte aan die sjoeldiensten van Reb Jitschok hadden de leidende figuren al evenmin als aan de sjoels van de Oude Gemeente. Zoveel verschil was er niet.

Figuren als de felle H.L. Bromet en de rationalistische Jehuda Littwack mikten in hun intern-joodse, revolutionaire opvattingen veel verder dan die paar concessies waarvoor Graanboom in elk geval te vinden bleek. Al zulke diehards wilden toen al een 'Reform', die hun Opperrabbijn in de loop der jaren wel eens moet hebben afgeschrikt, maar waartegen hij misschien niet altijd even scherp stelling zal hebben genomen. Wat bronnen-onderzoek op dit stuk in dit stadium al naar boven heeft gebracht (het zal binnen afzienbare tijd worden gepubliceerd) stemt tot nadenken. Óok en vooral met betrekking tot de figuur van Israel Graanboom.

Maar hoe dan ook – naast Izak ligt op Overveen diens bewonderende oudste

zoon, die een leven lang voor de nagedachtenis van zijn vader in het krijt is getreden. Dat ook is historiografisch gezien de betekenis van zijn confrontatie met de meermalen genoemde S.I. Mulder in de jaren veertig, toen H.J. Koenen voor het eerst de geschiedenis der Joden in Nederland samenvatte.

Israel Graanboom stierf in de nacht van HOSANNA RABBA, de laatste dag van het Loofhuttenfeest 5603 (1842). Een opmerkelijke datum in de joodse mystiek. Die nacht brengen vrome joden sedert eeuwen al 'lernende' door.
Het opschrift van zijn zerk vermeldt als zijn titel – terecht of niet – MORENOE RAW.
Naast zo'n opperrabbinale vader kon het al niet minder. En wie deerde het?

Vervaagde verte

Scheurpapier

Niet bij iedere joodse negentiende eeuwer bleken de banden met dit verleden zo emotioneel bepaald als dat bij de beeldvorming van Rabbi Jisroël naar voren komt. Ware dat het geval geweest, het beschrijven van de Neie Kille zou wellicht (reeds vóór 1940) niet op zoveel moeilijkheden zijn gestuit. ADATH JESCHURUN kon op den duur zelfs helemaal verdwijnen. Het archief – dan wel het grootste gedeelte daarvan – bestaat allang niet meer.
Een niet op zichzelf staand factum in de historie der joden in Nederland. Hoevele oude stukken, paperassen, kronieken, notulenboeken werden – tot betrekkelijk ver in deze eeuw! – 'ter vernietiging prijsgegeven aan papiermolens en cheiderstookplaatsen...'
De nostalgie en de daarbij behorende zorg voor het kostbare joodse cultuurbezit kwamen eigenlijk pas naar voren toen het te laat was. Toen de joodse gemeenschap hier te lande voor het overgrote deel was uitgemoord en haar instituten goeddeels waren verwoest.
T.a.v. de Neie Kille zij verwezen naar de mededelingen van de Secretaris van de NIHS (= Nederlands Israëlitische Hoofd Synagoge). Dr. D.M. Sluys, die toch allerminst beschouwd mag worden als een fantast. In zijn studie *het reglement van de adath jeschurun (de 'Neie K'hillo') te Amsterdam* stelt hij nuchter vast:
'Het (reglement) is met de bepalingen zelf ontsnapt aan het oog van den oppasser Bendit Plotske, die ongeveer in 1826 het archief van de Nieuwe Gemeente, toenmaals opgeborgen op een der gaanderijen van de Nieuwe Synagoge, voor scheurpapier had verkocht.'

En dat nog wel ondanks het in het PLAN VAN SCHIKKING EN VEREENIGING van 1808 vastgelegde artikel 20 (pag. 32):
'Parnassijns der vereenigde Gemeente, zullen, zoo wel van de Oude als Nieuwe Gemeente, overnemen alle Notulen, Archiven, Chartres, Documenten, Trouw-Acten, Registers van Geboorte en Sterf-Lijsten, als anderzins, dezelve zorgvuldig bewaren, en een ieder die belang daarbij heeft, ten zijnen redelijke kosten, Kopijen doen afgeven.'

Vragen doemen op. Waarom geschiedde dat destijds? Onder welke omstandigheden? Voorts op welke informatie baseerde Dr. Sluys zijn door niemand verlangde inlichting en wat beoogde hij daarmee? Wat betekent trouwens? 'ONGEVEER in 1826'?
Wie machtigde die sjammes dat archief 'toenmaals OPGEBORGEN op een der gaanderijen van de Nieuwe Synagoge...' aan de vernietiging prijs te geven? En – dan raken we de kern – klopt de lapidaire mededeling wel met de feiten? Hoe komt het dan dat zo'n NOTULENBOEK DER DIRECTEUREN zich tot 1940 in het Archief van de NIHS bevond? En zulks in gave toestand. D.d. 11 juli 1929 werd dit archiefstuk nota bene nog uitgeleend ook aan de U.B. te Utrecht blijkens een

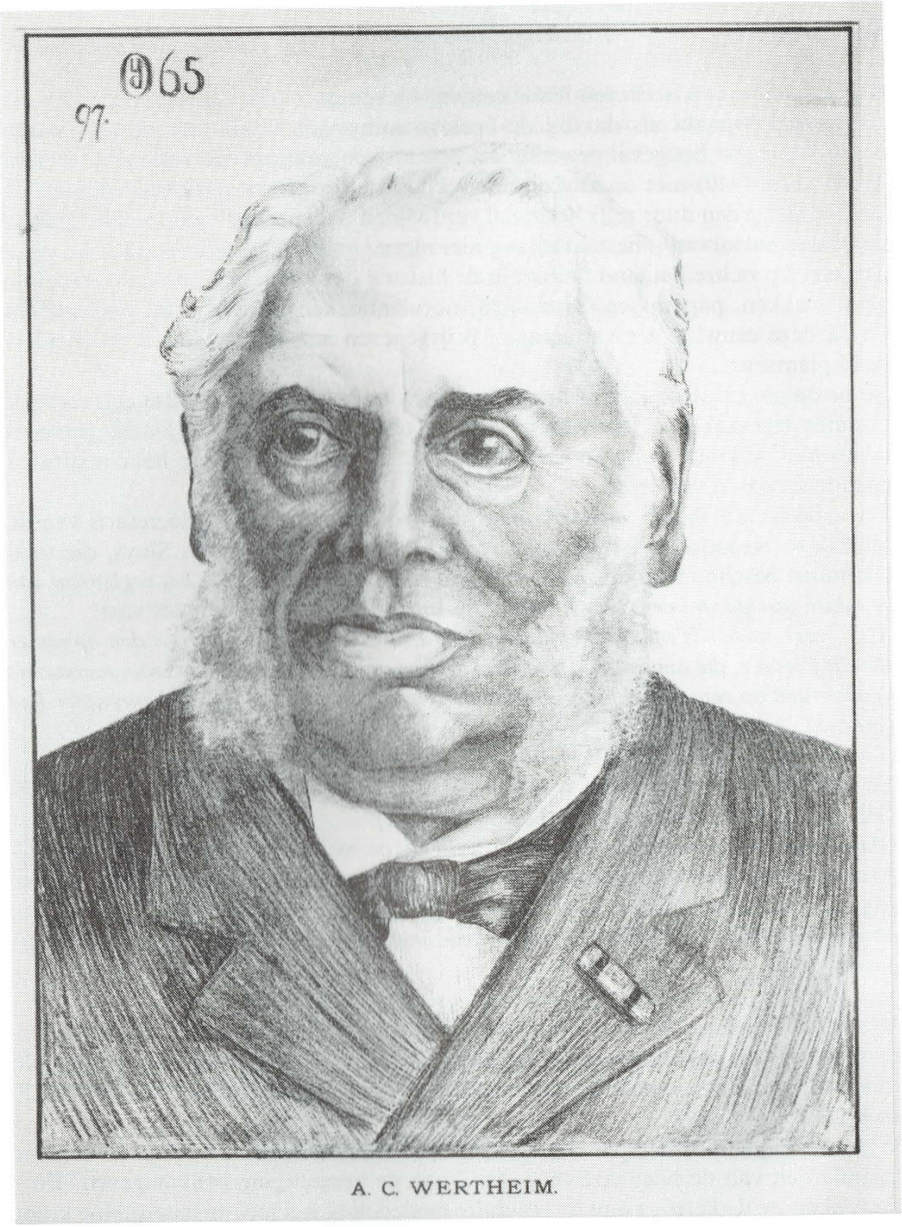

A. C. WERTHEIM.

toevallig bewaard officiëel uitleenbriefje dat wij in het Notulenboek aantroffen.
In 1935 lag het zowaar te kijk op de Historische Tentoonstelling 'De Hoogduitsche Joodsche Gemeente te Amsterdam' 1635-1935. Zie de CATALOGUS no. 39. Temidden van nog het een en ander dat aan Adath Jeschurun herinnerde. Waaronder (no. 129) een foto van Izak Graanbooms dodenmasker. Een rabbijns curiosum! Onder BEGRAAFPLAATSEN wordt zelfs even aandacht besteed aan 'ons' Beth Chajiem. Dit geïllustreerd met een foto (no. 405).

Gevoelsafstand

Omstreeks die jaren dertig van deze eeuw was er in zekere zin sprake van een gevoelsafstand ten aanzien van die groep dissidenten uit 1797, die immers niet pasten in het geschiedbeeld van een trotse Gemeente, die zich altijd beroemde op haar granieten eenheid (zonder 'splijtzwam'). Speelde door het hoofd van Dr. Sluys ook nog mee, dat in diezelfde jaren dertig de Reform-beweging (onder Duitse invloed) wéér schuchtere pogingen ondernam om in Amsterdam vaste voet onder de grond te krijgen?
Maar hoe dan ook – in het betrekkelijk afgelegen Overveen lag nu eenmaal die begraafplaats. En daar werden van tijd tot tijd nog joden ter aarde besteld. Verre verwanten van de mannen van 1797, zich concentrerende binnen nog maar enkele misjpoches, waarvan een deel trouwens allang vervreemd was van het oude jodendom en zelfs van het 'neie'.
Als D.S. van Zuiden in het Centraalblad voor Israëlieten in Nederland van 14 november 1935 HET GESLACHT ASSER beschrijft, luidt het veelbetekenend in de inleiding tot zijn artikel BIJ DE HERDENKING VAN HET 300-JARIG BESTAAN VAN DE HOOGDUITSCH JOODSCHE GEMEENTE TE AMSTERDAM:

'De hieronder afgedrukte genealogie is niet volledig, zoowel door gemis aan een aantal gegevens als door het weglaten door mij van de thans levende leden der Asserfamilie, die alle samenhang van Joodsch standpunt bekeken, met het Jodendom verloren hebben door gemengde huwelijken en overgang naar andere godsdiensten.'

Te groot

Er kleefde aan dat alles tenslotte een zakelijk aspect. Die begraafplaats was – na 1808 – veel te groot. Toen ADATH JESCHURUN in 1797 'vier morgen' aankocht en nog eens optie nam op eenzelfde lap duingrond, droomden de Assers en de hunnen van een machtige kille, die de oude zou verslinden. Dat was er echt niet van gekomen. De kar der verlichters was in het duinzand vastgelopen.
Wat deden de Amsterdamse Parnassiem zeg anno 1850 en later met dat schilderachtige, romantisch verwilderend stuk grond, waarvan het 'onderhoud' (of wat daarvoor doorging) zich onttrok aan hun blik. Waarmee hen niets verbond, behoudens dan een beurse historische plek in hun geheugen.

VERKOPEN – dat lag voor de hand. Niet ostentatief maar wel stelselmatig. Bij stukjes en beetjes. Steeds als zich een gelegenheid voordeed. In strijd met de joodse wet (die verkoop van begraafplaatsen ten strengste verbiedt) behoefde men niet te komen. Slechts een opvallend klein deel van de grond was van meet af aan voor begraven gebruikt en er lag heel wat – ongebruikt – daaromheen.
De documenten illustreren chronologisch daarnaast ongewild een geleidelijk verval, dat ons, vooral in deze eeuw, nu en dan voor raadselen stelt. Tot 1900 is het enig vermeldenswaardige feit de verkoop van een stukje duin (groot 1 Ha, 97 A, 94 cA) aan de Stichting Aanleg Spoorweg. Zou bij die transactie A.C. Wertheim – die bij Spoorwegen in het algemeen zeer betrokken bankier – een rol hebben gespeeld?

De Wertheims

Zoals al uit het begin van deze studie bleek, is ook 'A.C.', dat superidool van het burgerlijke jodendom, in de tweede helft van de vorige eeuw op Overveen begraven temidden der zijnen. Door H.P.G. Quack werd aan deze imposante 'lewaje' een beschrijving gewijd, waaraan wij in de aanvang refereerden.
Joods intrigerend blijven de zerken van Abraham Carel en (naast hem) zijn vrouw om het ontbreken van iedere Hebreeuwse letter! Had de toenmalige Raw Dr. Dünner (die vriend van A.C.) daar vrede mee? In onze joodse gemeenschap een wel uitzonderlijke casus. En dan te bedenken dat het hier ging om *de* leidende figuur. Een man die om zijn dualistische opvatting van het jodendom tot 1940 nog zeer dikwijls werd geciteerd naar zijn adagium: Mens in de maatschappij/Jood in de synagoge. Lezen wij de zerken van A.C. en zijn vrouw:

A.C.W.
ABRAHAM CAREL WERTHEIM
GEBOREN 12 DECEMBER 5593
OVERLEDEN 30 NOVEMBER 5658
VOORZITTER VAN DEN KERKERAAD
DER NEDERL: ISRAËL: HOOFDSYNAGOGE,
LID VAN DE EERSTE KAMER
DER STATEN GENERAAL.
RIDDER IN DE ORDE VAN
DEN NEDERLANDSCHEN LEEUW. ENZ.
HIJ WAS EEN MAN, IN WOORD,
IN DAAD, IN ALLES
EN VROUWLIJK TEEDER WAS
ZIJN LIEFDRIJK HART.

R.M.W.
ROSALIA MARIA WERTHEIM
WED: VAN DEN HEER
A.C. WERTHEIM
GEBOREN 5 MEI 5598
OVERLEDEN 8 JUNI 5669.

Zerk van de beide Wertheim-kinderen.

De beide laatste regels naar een gedicht van H.J. Schimmel bij Wertheims dood: 'Uw hart was vrouwlijk-teer'.

Deze assimilatietrek in frappante tegenstelling tot de veel vroegere aangrijpende Hebreeuwse tekst op de brede zerk, die het graf dekt van hun beide kinderen, die 4 dagen na elkander (3 en 7 november 1868) aan difterie zijn overleden.

CAREL ABRAHAM EN DINAH ELISABETH WERTHEIM
OVERLEDEN

22 CHESWAN. / 7 NOVEMBER. — 5629 — 18 CHESWAN. / 3 NOVEMBER.

Z. R. H. A.

Op de matseiwe ingebeiteld een Hebreeuws gedicht, met ingebouwd dubbel acrostichon. Rechts ingeweven de naam van de eerder gestorven DINaH – links die van KaLMaN (= Carel), nota bene nòg de traditionele voornaam!

Tranen (vlieten) als een beek en
het gezicht der ouders ziet zwart van rouw.
Troetelkinderen werden hun ontnomen.
Aandoenlijk in hun doen en laten én in hun zoete woorden.
Een vage echo lijkt het!
Zij genoten nauwelijks het leven, eer dat voorgoed ophield.

Daarboven, ontleend aan II Samuël 1:23

'(Saul en Jonathan)... de beminden en geliefden bij hun leven, die ook in hun dood niet werden gescheiden...'

Hoogstwaarschijnlijk dit alles een product van de Hebraïcus Abraham Daniel Delaville (1807-1877), leraar aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium waarvan A.C. lange jaren curator was.
Misschien slaat de derde regel over de 'zoete woorden' rechtstreeks op wat A.S. Rijxman in zijn dissertatie over A.C. Wertheim, 1961, meedeelt:
'Vader A.C. was dol op het jongetje... Op achtjarige leeftijd schreef hij reeds versjes die, hoe kinderlijk van vorm zij ook waren, op een zekere aanleg schenen te duiden...' (105)

Een reflectie van het burgerlijk-'literaire' klimaat, dat de Tachtiger Willem Paap in JEANNE COLLETTE, de antisemitische roman over Wertheim, belachelijk wil maken. Ook de letterkundige Jacob Leon Wertheim, jongere broer van A.C., past in dat sfeertje. Hij is eveneens op Overveen begraven (1882).

Sluitpost van de hoofdsynagoge

Begin van de eeuw

D.d. 17 juli 1900 richtte zich de heer A.J. DE WAAL MALEFIJT tot de Kerkeraad der NIHS met een schrijven, dat – wars van iedere romantische vertekening – ons midden in de werkelijkheid plaatst. De briefschrijver waarschijnlijk een afstammeling van zijn naamgenoot de Schout, die op 6 april 1797 (ruim een eeuw eerder) de acte van aankoop der begraafplaats als eerste had getekend.
Tempora mutantur...

'Overveen, den 17 Juli 1900.
Aan den WelEerw. Kerkeraad der Hoofdsynagoge te Amsterdam.

WelEerw. Heeren,
Het zal U zeker bekend zijn, dat de duinen genaamd "Het Kweekduin", onmiddellijk grenzend aan Uwe gronden, vroeger eigendom van Mevrouw van der Vliet, verkocht zijn aan de Maatschappij "Park Duin en Daal". Deze Maatschappij zet al hare gronden met prikkeldraad af, zoodat het Kweekduin de vroegere speelplaats van de Haarlemsche jeugd, spoedig voor hen zal worden gesloten en alzoo de speelplaats alle kans heeft verplaatst te worden naar Uwe bezittingen, waardoor de rustige veiligheid der begraafplaats zeker zal verminderen. De Holl. IJzeren Spoorweg Maatschappij verkrijgt, naar ik heb vernomen, geen vergunning hare rails te verleggen met het oog op de watertoren der waterleiding.
Mij is bekend, dat er een servituut op Uwe bezittingen rust, waardoor daarop niet gebouwd mag worden. Veel waarde heeft de grond alzoo niet. Doch niettegenstaande al deze bezwaren zou ik, indien U de prijs daarnaar regelde, genegen zijn deze gronden van U te koopen, onder verplichting, dat geheel het terrein zal worden afgezet, zoodat de begraafplaats aan drie kanten voor het publiek gesloten zal zijn, waardoor het stukslaan der pannen op de muren zou eindigen en deze en meer andere onaangenaamheden en lasten zouden zijn weggenomen, terwijl door de afsluiting van het "Kweekduin" de onaangenaamheden zeker zullen vermeerderen. Ik beoog voor het oogenblik daarmede geen ander doel dan zelf een stukje vrije wandeling te hebben, dat misschien, door veeljarige bewerking, productief is te maken en wil mij verplichten de drie zijden der begraafplaats over een breedte van "vijf" meters te beplanten en deze strook altijd onaangeroerd te laten.
Het zal mij aangenaam zijn van Uwe WelEerwaarde vergadering een antwoord te mogen ontvangen en ben, zoo noodig, gaarne bereid deze zaak mondeling te komen bespreken. Inmiddels heb ik de eer te verblijven,

Met de meeste hoogachting
Uwe WelEerw. Dw. Dr.
A.J. DE WAAL MALEFIJT.'

Speelplaats

De heren aan het Jonas Daniël Meijerplein gingen er niet op in. Nochtans moet de brief hun ogen hebben geopend voor de problematiek van het stuk grond, dat op weg was een gerenommeerde speelplaats te worden. Als hoedanig de begraafplaats te Overveen (krachtens bij de schrijvers van dit boek binnengekomen informatie) tot in onze dagen bij ouderen bekend bleef. Met alle gevolgen van dien.

Muur

Onder toezicht van de Heer S.Ph. de Paauw werden (aldus het Verslag van den toestand der Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam van 1 October 1902 tot 30 September 1903, pag. 11) door de architect der gemeente, den Heer E.M. Rood, gedurende het verslagjaar te Overveen de volgende werkzaamheden verricht.
'De oude voormuur, in 1797 geplaatst, moest na instorting van de zandsteenen kap, worden vernieuwd, althans voor 2/3 gedeelte.
De toegangspoort met zoogenaamde staldeuren werd door een eenvoudige doch smaakvolle poort vervangen, waardoor de aanblik op dien doodenakker aanmerkelijk werd verbeterd.'

Of het deze keer afdoende was?
De tombe van Izak Graanboom (waarvan in genoemd Verslag geen sprake is) moet in de jaren daarna mede het slachtoffer zijn geworden van baldadigheid der jeugd, die al spoedig weer over de omheining klom en daar letterlijk vrij spel had.

Schiethuisje

Vreemd doet het in dit kader aan, dat in 1908 op de plaats van de begraafplaats (in ruimere zin dan) een *schiethuisje* wordt gesloopt. Was ten behoeve daarvan soms grond verhuurd?

Stelselmatige verkoop

De verkoop ging in die jaren voort met de regelmaat van een klok. In 1920 vindt de overdracht plaats van ruim 3 Are ten behoeve van een tuin aan de Militaire Weg.
De aandacht destijds op Overveen gericht, doet vermoeden dat toendertijd de restauratie van Graanbooms tombe kan hebben plaats gevonden, waarvan sprake is in het eerder genoemde artikel in de *Geïllustreerde Joodsche Post* van 2 juni 1921.

Even later wordt een perceel verkocht voor een tuin aan de Tetterodeweg. In 1923

vallen kleine stukjes ten slachtoffer aan de aanleg van de Zeeweg. Tot de uiteindelijke grote uitverkoop, waarvan anno 1931 sprake is in de overeenkomst tussen de NIHS en de Gemeente Bloemendaal.

1931

Het jaartal stemt tot nadenken. In datzelfde jaar verschijnt namelijk de vaker genoemde studie van Dr. D.M. Sluys over het Reglement van de Neie Kille.
Kennelijk heeft de scherpzinnige Secretaris – een leven lang actief als historieschrijver zijner beroemde Gemeente – de wordingsgeschiedenis van de begraafplaats willen napluizen. Waarbij hij zal zijn gestuit op afwezigheid van het archiefmateriaal. Zeker zal hij ook de door ons gepubliceerde PINKAS (ANNOTATIEN DER OVERLEEDENE) hebben geraadpleegd om daaruit te moeten concluderen, dat ons van deze eerste honderd gestorvenen nauwelijks meer iets rest. Welke zekerheid was er echter, dat in het te verkopen overgrote deel van dit BET CHAJIEM nooit was begraven? Of er dienaangaande contact werd gezocht met het Opperrabbinaat, valt niet meer na te gaan. Het ligt voor de hand!
Publiciteit vereiste zo'n transactie uit de aard der zaak niet. Waarom zou men het totale afstoten van dit concrete verleden aan de grote klok hangen? Tussen twee zakelijke mededelingen gaat het mini-drama schuil.
In het Verslag van den toestand der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam over het jaar 1922 luidt het onder *landerijen:*
'te Overveen, als voren, groot ongeveer 3 1/3 H.A.'

Over het jaar 1931:
'te Overveen, (begraafplaats) groot ongeveer 1/3 H.A.'

Duidelijke, ambtelijke taal spreke tenslotte de koopacte, die hier in hoofdzaken wordt gepubliceerd:

Heden, den derden November negentien honderd een en dertig verschenen voor mij, Henri Marie van Weel, notaris ter standplaats de Gemeente Bloemendaal:

I. Jonkheer Meester Cornelis Jacob Arnold den Tex, wonende te Bloemendaal, als Burgemeester der Gemeente Bloemendaal, die Gemeente ten deze voor na te melden burgerrechtelijke handeling vertegenwoordigende, handelende ter uitvoering van het Besluit van den Raad der Gemeente Bloemendaal van den een en twintigsten Mei negentien honderd een en dertig, goedgekeurd bij Besluit van Gedeputeerde Staten der Provincie Noordholland van den eersten Juli negentien honderd een en dertig nummer 123.

II. De Heeren Simon Loopuit, koopman en Doctor David Mozes Sluys (beiden wonende te Amsterdam), onderscheidenlijk in hunne hoedanigheden van Voorzitter van het Kerkbestuur der Nederlandsch Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam en Secretaris der Nederlandsch Israëlietische Hoofdsynagoge te Amster-

dam, beiden in hun voorgeschreven kwaliteit en tevens als lasthebbers van de Heeren Abraham Veder, zich teekenende A.S. Veder, koopman, Levie Wagenaar, zich noemende en schrijvende L.A. Wagenaar Jr., commissionair in Effecten, Wolf Birnbaum, zich noemende Willy Birnbaum, zonder beroep, Mozes Barend Benjamin Nieuwkerk, zich noemende en teekenende M.B. Nijkerk, koopman, allen te Amsterdam, met den eerstgenoemde tezamen vormende het Kerkbestuur der Nederlandsch Israëlietische Hoofdsynagoge en in gevolge het bepaalde bij artikel 39 van het Reglement der Hoofdsynagoge deze rechtsgeldig vertegenwoordigende en ten deze handelende ter uitvoering van het besluit van den Kerkeraad der gemelde Hoofdsynagoge in zijn vergadering van den zeventienden April negentien honderd een en dertig nommer 25, waarin wordt besloten tot verkoop van gronden gelegen te Overveen in de gemeente Bloemendaal, aan de Gemeente Bloemendaal, van welk besluit een extract uit de notulen aan deze akte is gehecht.

Verkocht worden:

diverse perceelen grond, liggende rondom de Israëlitische begraafplaats te Overveen gemeente Bloemendaal aan den Tetterodeweg, kadastraal bekend Gemeente Bloemendaal Sectie A
nummers 9357, groot twee Hectaren zeven en zeventig Aren (duin);
9355, groot twaalf centiaren (begraafplaats);
7720, groot acht en veertig Aren vijftig centiaren (duin);
Comparanten verklaarden, dat deze overeenkomst was geschied voor eenen koopprijs bedragende *zeven en dertig duizend vijf honderd gulden,* welk bedrag comparanten sub II voor en ten behoeve van verkoopster verklaarden op heden van koopster te hebben ontvangen en haar, koopster, uit hoofde van die betaling, bij deze volledige kwijting te verleenen, zonder eenig voorbehoud.

Onder de verder in de acte genoemde 'Voorwaarden en bedingen' treffen we de volgende bepaling aan:

4. De Gemeente Bloemendaal is verplicht en verbindt zich bij deze op een in overleg met de verkoopster te bepalen tijdstip en uiterlijk vóór of op een November negentien honderd twee en dertig:
a. op hare kosten een gedeelte muur, staande langs de begraafplaats van verkoopster, op de nieuwe grens tusschen die begraafplaats en het op heden verkochte terrein te bouwen, in overeenstemming met het andere gedeelte van den muur;
b. op hare kosten het aan verkoopster in deze in eigendom behorend perceel, kadastraal bekend Gemeente Bloemendaal Sectie A nummer 9356, met hoogopgaand houtgewas te beplanten;
c. indien en zoodra het thans op het verkochte rustend bouwverbod binnen veertig jaren na heden (3 nov. 1971) geheel of gedeeltelijk mócht worden opgeheven, alsdan aan de verkoopster in deze bij te betalen een bedrag, gelijkstaande met vijftig procent van de – door drie door den Kantonrechter te Haarlem, of de eventueel dezen vervangende rechterlijke autoriteit, op aanvraag van verkoopster in deze – aan te wijzen deskundigen – alsdan vast te stellen meerdere waarde van het bij

deze akte verkochte terrein, voorzoover die meerdere te schatten waarde het bedrag van den tegenwoordigen koopprijs ad zeven en dertig duizend vijf honderd gulden te boven gaat.

Het decennium tot de oorlog

Tussen 1930 en 1940 werden 7 Joden op Overveen begraven. Daaronder 2 Graanbooms:
Estella, geb. de Jong (10-12-1935) en ruim een jaar later (27-2-1937) haar echtgenoot namens Isaäc Graanboom. Krap 130 jaar nadat zijn voorvader en naamgenoot, Reb Jitschak Ger, hier onder groot eerbetoon ter aarde was besteld.

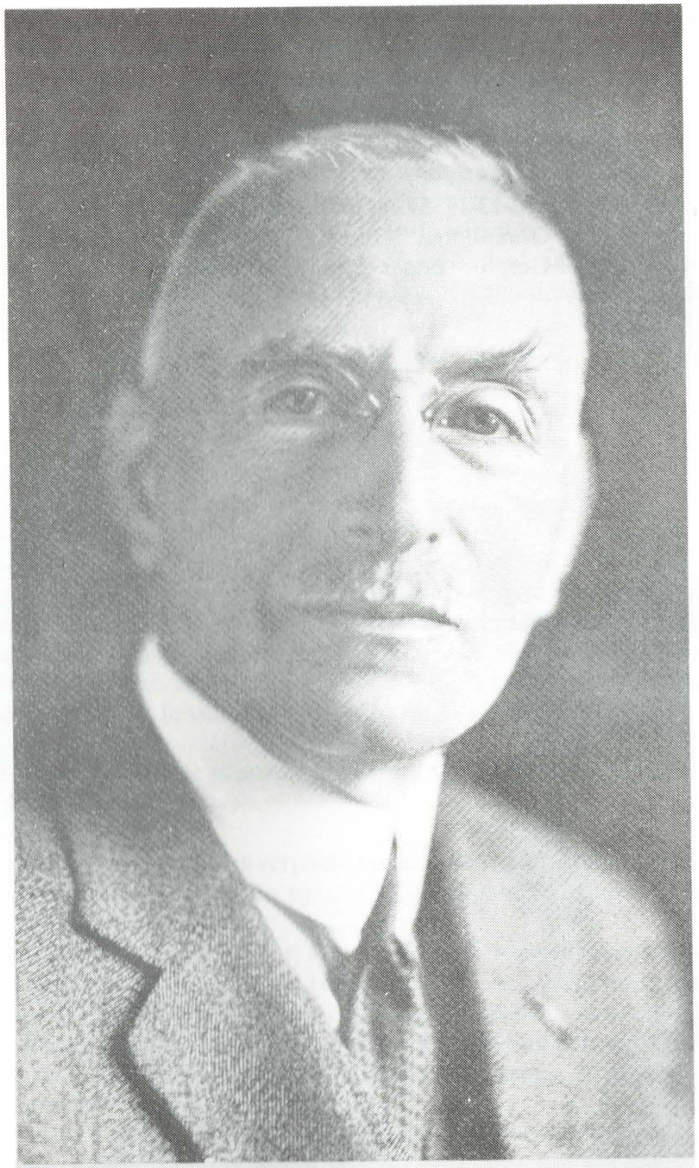

mr Visser in 1928

Wereldoorlog II

Toen kwamen de Duitsers

De komst der Duitsers had op het *aantal* begrafenissen geen directe invloed. Voor en na bleef dat uitermate gering. Dàt die poorten gedurende die vijf duistere jaren toch nog drie maal open gingen, is op zichzelf al remarkabel.

De eerste keer gold het de Amsterdamse zakenman Alexander (Alex) Meijer die – 53 jaar oud – op 19 november 1941 overleed. Niet ver van zijn graf werden bijna drie maanden later de stoffelijke resten van Mr. Dr. Lodewijk Ernst Visser aan de duingrond toevertrouwd. En met dit graf raakte Overveen wederom de grote lijn van de geschiedenis der joden in Nederland.

Mr. Dr. L.E. Visser (1871-1942)

Deze jurist, op 3 januari 1939 benoemd tot President van de Hoge Raad, werd reeds november 1940 door de vijand afgezet. Met dit feit begint eerst (historisch gesproken) de belangrijkste levensfase van een felle, principiële strijder, die op diverse fronten zich verzette tegen de nazi's en hun aanhang en niet minder tegen de talloze indifferenten, die al te rustig aan de kant bleven staan.
Gestorven op 17 februari 1942, heeft Visser nog geen twee jaar van de bezetting meegemaakt. Maar in die betrekkelijk korte periode trad hij naar voren als een onverzettelijke verdediger van de rechten zijner joodse stamgenoten, met wie hij zich één voelde in de verdrukking.

Het is alweer hier niet de plaats uitvoerig stil te staan bij zijn opmerkelijk aandeel aan de strijd tegen de bezetter. Noch bij zijn fiere verzet tegen de officiële ambtenarij in Den Haag en evenmin bij zijn strijd – intern – tegen de Joodse Raad. Het is elders gebeurd.
Vermelden wij hier slechts, dat op vrijdag 20 februari 1942 op deze begraafplaats de voorname joodse voorman werd begraven. Citeren wij J.A. POLAK, *leven en werken van Mr. L.E.V., 1974:*

'Opperrabbijn Maarsen sprak naar Sefanja 1 vers 15: "Dit is een dag van duisternis en donkerte." Hij vergeleek Visser met Prof. Oppenheim en zei, dat Visser als Oppenheim bij het dienen van de Joodse gemeenschap het beste wat er in hem was, had gegeven. Ernst Visser zei aan het graf met heldere stem het kaddisj-gebed, een bevriende hand had de Hebreeuwse tekst fonetisch voor hem opgeschreven.'
Genoemde zoon Ernst werd in de zomer van 1942 opgepakt omdat hij (naar men wil: principiëel) zonder ster zou hebben gelopen. Hij werd naar het beruchte kamp Amersfoort gebracht en vandaar uit naar Mauthausen gedeporteerd waar hij op 2 september 1942 is doodgeschoten.
Dit laatste macabere feit wordt vermeld op de zerk van Vissers weduwe Cornelia Johanna Sara Visser-Wertheim, wier persoonlijkheid in dit boek eveneens recht heeft op speciale aandacht.

Mevrouw Visser-Wertheim

Zij werd 7 april 1874 te Amsterdam geboren uit late afstammelingen van de voormalige Adath Jeschurun. In feite geassimileerde joden, die zich als Nederlanders innerlijk solidair voelden met hun joodse 'geloofsgenoten'. Om vaak imponderabiele bindingen, waartoe ook 'Overveen' was blijven behoren.
In de moeilijke oorlogsjaren stond zij onverschrokken naast haar man. Zij had (zoals POLAK meedeelt) voorbereidingen getroffen en doen treffen om naar Zwitserland te ontkomen. December 1942 is zij even opgepakt en na een dag weer vrijgelaten. Daarna kwam zij op de zogenaamde Barneveld-lijst. Met die groep arriveerde zij september 1943 te Westerbork; aldaar stierf Mevrouw Visser op 20 maart 1944.

In het REGISTER VAN CREMATIE IN HET LAGER WESTERBORK, aanvangende 15-3-1943 (aanwezig op het Bevolkingsregister van de Gemeente Westerbork) treffen wij aan onder nummer 27:

> Wertheim/Wed. v. Visser, Lodewijk Ernst/Cornelia Johanna Sara Geb. Dat.: 7-4-1874/Dat. overl.: 20-3-1944/Dat. crem.: 24-3-1944/Urn no. 508/Bijzetting plaats: Overveen bij Haarlem/naast graf van dochter en man.

De in Westerbork gestorven joden werden aldaar gecremeerd. Maar zoals uit het REGISTER VAN CREMATIE blijkt, tot zeer laat werd daarna de as op joodse begraafplaatsen bijgezet. In dit geval op deze begraafplaats maart 1944.
Ondanks vele pogingen is het ons niet gelukt enig exact gegeven over deze bijzetting (de laatste ter aarde bestelling op Overveen tot 1945) te verkrijgen.
Besluiten wij deze beknopte beschouwing met de tekst van beide zerken van het voorbeeldige echtpaar:

MR. DR. LODEWIJK ERNST
VISSER
PRESIDENT VAN DEN HOOGEN RAAD
DER NEDERLANDEN
COMMANDEUR IN DE ORDE
VAN ORANJE-NASSAU
RIDDER IN DE ORDE
VAN DEN NEDERLANDSCHEN LEEUW
GEBOREN TE AMERSFOORT
21 AUGUSTUS 1871
OVERLEDEN TE 'S GRAVENHAGE
17 FEBRUARI 1942

CORNELIA JOHANNA SARA
VISSER-WERTHEIM
GEBOREN TE AMSTERDAM
7 APRIL 1874
OVERLEDEN IN KAMP WESTERBORK
20 MAART 1944

Op te merken valt, dat (zoals het *register van crematie* registreert) de ouders begraven wilden worden naast het graf van hun dochter Annie, die 24 november 1909 te Overveen werd begraven.

De zerk van Visser vermeldt: *president van den hoogen raad der Nederlanden.* Zo luidde het ook in een enkele doodsadvertentie in de algemene pers. In HET JOODSCHE WEEKBLAD van 20 februari 1942 (de vrijdag van de begrafenis): *'president van den hoogen raad der Nederlanden b.d.'* Een in het oog springende variant, die tot nadenken stemt.

Vissers joodse identiteit (in het Hebreeuws weergegeven) luidt: Rabbi Jehoeda ben Rabbi Efraïm, en de naam van zijn moeder: Nate Vegele.
Mevrouw heet: Moras (= Mevrouw) Keile, de weduwe van Rabbi Jehoeda, en de naam van haar moeder: Merele.
Iets van de oude joodse traditie sijpelt nog door in deze jiddisje namen.

Wanneer beide zerken werden neergezet, konden wij evenmin dateren. Het lijkt waarschijnlijk dat de steen op het graf van Mevrouw Visser eerst na de oorlog hier werd geplaatst. Niet alleen de formulering wijst in deze richting. Bij het indelen van de matseiwe is tevens rekening gehouden met de wens van de moeder ook de naam van haar vermoorde zoon aan de vergetelheid te ontrukken. Dat dit zo ostentatief tijdens de oorlog zou zijn geschied, lijkt onwaarschijnlijk.

Overveen gesloten?

Betrekkelijk gesproken is het nog een wonder, dat een en ander zo verliep want toen de urn van Mevrouw Visser werd bijgezet, was het voortbestaan van de begraafplaats allang punt van discussie bij de nationaal-socialisten. De correspondentie daarover (bewaard in het Archief van de Gemeente Bloemendaal) illustreert een interessant fragment eigentijdse joodse geschiedenis.

Op 9 november 1943 kwam bij de Gemeente Bloemendaal een schrijven binnen van de Commissaris voor niet-commercieele Vereenigingen en Stichtingen van de volgende bondige inhoud:
'Betreft: Joodsche begraafplaatsen.

Hiermede verzoek ik U de joodsche begraafplaats in Uwe gemeente, kadastraal bekend onder Sectie E, no. 931, ingevolge art. 24 der Begrafeniswet dd. 10 April 1869, voor gesloten te verklaren.'

Genoemd artikel 24 luidt:
'Een begraafplaats, waarvan geen gebruik meer wordt gemaakt, wordt bij een besluit van het gemeentebestuur, aan Gedeputeerde Staten mede te delen, gesloten verklaard.'

N.S.B.-Burgemeester

De begraafplaats was in gevaar, zo begreep men ten stadhuize. Wat kon er niet gebeuren als deze dodenakker 'voor gesloten was verklaard'?
Bloemendaal stond destijds onder leiding van N.S.B.-burgemeester J.W. Zigeler, die van 24 november 1941 tot 4 mei 1945 de lakens uitdeelde.
Gelukkig waren er ambtenaren die er een stokje voor staken. Links onder het schrijven bevinden zich enkele moeilijk leesbare krabbels, waaruit nochtans gemakkelijk valt te deduceren, dat de 'burgervader' dringend werd geadviseerd de boot af te houden.
Wij ontcijferen: '*Wij* niet bevoegd...'/'bij 24 bis?'/'... *Wij* dóórgeven'/'...is hij bevoegd?' Late resten van lijdelijk verzet, dat met succes werd bekroond.
En *dit* resultaat was in elk geval duidelijk leesbaar:

'GEMEENTE BLOEMENDAAL
AAN
den Commissaris voor niet-commercieele
Vereenigingen en Stichtingen,
Districtsinspectie Noordholland,

Keizersgracht 426,
AMSTERDAM – C.

No. 3043
Onderwerp: OVERVEEN, DEN 10 November 1943.
JOODSCHE BEGRAAFPLAATS.

Naar aanleiding van Uw schrijven dd. 8-11-43, verzoekende de joodsche begraafplaats te Overveen ingevolge artikel 24 der Begrafeniswet gesloten te verklaren, deel ik U mede dat ik daartoe niet bevoegd ben, aangezien het verzoek betreft een bizondere begraafplaats, zoodat de eventueele sluiting valt onder de bepaling van het 2de lid van voormeld artikel, en ik slechts een eventueele kennisgeving van sluiting vanwege het bestuur der begraafplaats of van het in deszelfs plaats getreden gezag zal hebben mede te deelen aan den Commissaris der provincie.

De Burgemeester van Bloemendaal,
J.W. Zigeler
Gewaarmerkt overeenkomstig
het oorspronkelijke
De Gemeente-Secretaris,'

Bedoeld tweede lid van artikel 24 luidt:
'Wordt van een bijzondere begraafplaats geen gebruik meer gemaakt, dan geeft het bestuur dier begraafplaats daarvan kennis aan het gemeentebestuur, hetwelk het bericht mededeelt aan Gedeputeerde Staten.'

Gevaar nog niet geweken

Nog in de zomer van '44 loopt de aloude begraafplaats van ADATH JESCHURUN het risico te verdwijnen. Een curieus stuk uit het Archief van de Gemeente Bloemendaal (aan alle kanten van glossen voorzien) demonstreert het. Gedateerd 30-5-1944 (niet zó lang na de bijzetting van de as van Mevrouw Visser) stelt de burgemeester het volgende aanbod in handen van de Heeren Wethouders met verzoek om advies:
'Makelaar J.G. Boeree, Gierstraat 61, Haarlem, biedt uit naam van Gevolmachtigde Commissaris v.d. niet Commercieele Vereenigingen (Müller Lehning) te koop aan: de Joodsche Begraafplaats te Overveen ± 2200 m² (correctie: 3306 m²) voor f 3500.– met muren etc.'

Wéér komen de ambtenaren in actie. Het geval wordt in handen gesteld van de Directeur van Publieke Werken, om advies. Dit laat niet lang op zich wachten:
'Volgens de Wet "Begraven van Lijken" kan pas 30 jaar na de officiëele sluiting over een begraafplaats beschikt worden, waarom ik U dan ook adviseer van deze aanbieding geen gebruik te maken.'
(gedateerd 3-6-1944)

Een week later volgt van deze Directeur, J. de Jong, nog de volgende toelichting:
'Op verzoek van den Wethouder van Publieke Werken heb ik de eer U over deze aangelegenheid nog het volgende te berichten.
De begraafplaats behoort aan de Ned. Isr. Hoofdsynagoge, te Amsterdam. Zij ligt langs den Tetterodeweg, is kad. bekend onder Sectie E no.'s 931 en 932 en heeft een oppervlakte van 3306 m².
De Tetterodeweg voldoet niet aan de bepalingen van art. 10 der Bouwverordening, zoodat er volgens art. 28 dezer verordening dan ook niet op het terrein gebouwd mag worden; het kan dus niet als bouwterrein beschouwd worden.
Aangezien aan een begraafplaats pas 30 jaar na de officiëele sluiting een andere bestemming gegeven mag worden, heeft dit terrein voor de gemeente dus noch als bouwterrein, noch als wandelterrein waarde, waarom ik U dan ook adviseer van den aankoop af te zien.'

Onder dit getypte relaas een met inkt geschreven aantekening:
'd.d. 27 Juli 1944 is door den Burgemeester beslist dat van de aanbieding geen gebruik zal worden gemaakt. Op 31 Juli 1944 is dit besluit telefonisch aan den betrokken makelaar medegedeeld.'

Nog geen jaar later werd Nederland bevrijd.

Daarna duurde het ruim drie en een half jaar alvorens op Overveen op 25-11-1948 de eerste na-oorlogse begrafenis plaatsvond.

Toekomst

Intussen is – dialectisch opmerkelijk – de externe belangstelling voor de begraafplaats groter geworden. Onderhandelingen tussen de NIHS en de Gemeente Bloe-

Een eenvoudige plechtigheid bij de overdracht van het hek bij de Joodse begraafplaats aan de Tetterodeweg nabij de Zeeweg. Wethouder Van der Ham overhandigt de sleutel aan rabbijn H. Rodrigues Pereira.

mendaal leidden tot een compromis inzake het onderhoud op de lange duur. De joodse Gemeente van Amsterdam knapte het Metaherhuis, het reinigingshuis, op en nam het initiatief tot restauratie van sommige zerken.
Bloemendaal nam het maaiwerk voor haar rekening en zorgde – een sloteffect in een historie van bijna twee eeuwen – voor een fraai smeedijzeren hek, dat het omslag van dit boek siert.
De sleutel daarvan werd op maandag 24 mei 1982 door wethouder Van der Ham symbolisch overhandigd aan Rabbijn Rodrigues Pereira van de Amsterdamse joodse Gemeente. Honderd vijf en zeventig jaar na de hereniging met de Neie Kille.

Perspectief

Het 'Kerkhoff' in de duinen was – vanuit zijn eigenlijke doelstelling beschouwd – reeds in de loop van 1808 historie geworden. Sedertdien lag daar een Beth Chajiem waar enkelingen, door zeer speciale gevoelsbindingen gedreven, wilden resp. willen begraven worden. Temidden van de stoffelijke resten van een reeds lang niet meer herkenbare groep Nederlandse joden. Late en latere afstammelingen van de Neie Kille.

Wat is er van hen nòg over?
Na de oorlog vonden hier welgeteld 6 begrafenissen plaats. Tussen 1952 en 1964, tussen 1968 en 1978 werden niet eenmaal de hekken opengemaakt.

Het tijdstip lijkt niet zo heel ver, dat voor het allerlaatst op Overveen een graf zal worden gedolven. Dan is deze begraafplaats ook *de facto* een historisch monument geworden. Het zoveelste uit de geschiedenis der joden in Nederland.
De oorspronkelijke rustplaats van manifeste 'onrustzaaiers' uit de dagen van de strijd voor de Emancipatie der joden. Wier gebeente – met dat van hun verwanten dan wel geestverwanten – naar oud-joods geloof blijft wachten tot het einde der dagen. Want (naar een woord uit de Misjna):

Wie geboren worden, zijn bestemd te sterven.
Maar de gestorvenen zullen eenmaal herleven.

Bronnen en literatuur

Bronnen

In de tekst is hier en daar reeds uitvoerig gesproken over de afwezigheid van het archiefmateriaal der Neie Kille. In het algemeen kan men stellen, dat voor het overzicht van haar geschiedenis nog altijd van belang moet worden geacht de meermalen geciteerde KRONIEK van B.I. BENJAMINS, Bendit ben Aizag Winnik, waarvan M.M. Roest een fragmentarische vertaling verzorgde in de ISRAËLIETISCHE LETTERBODE van 1875 en volgende jaargangen. Aanvankelijk mèt de Jiddisje tekst, later daarzonder.
Een en ander onder de algemene titel LOSSE BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER JODEN IN NEDERLAND/UITTREKSEL UIT EENE KRONIJK VAN DE JAREN 1795-1812. Het manuscript ter Rosenthaliana. Hier is de plaats om dank te zeggen aan de staf van deze bibliotheek en speciaal aan Drs. A.K. Offenberg voor veelvuldige, kundige informatie.
Aldaar bevindt zich ook het Register van geboorten der Nieuwe Gemeente.
De in deze studie opgenomen ANNOTATIEN DER OVERLEEDENE, thans op het Gemeentearchief van Amsterdam, behoorden aanvankelijk ook tot de Rosenthaliana. Zie de CATALOGUS van de Historische Tentoonstelling 'De Hoogduitsche Joodsche Gemeente te Amsterdam'. 1635-1935 no. 28. Vergissing is hier uitgesloten; de toenmalige conservator der Rosenthaliana Drs. L. Hirschel had zitting in de Commissie van Advies. Het zou aanbeveling verdienen de overgebleven stukken inzake ADATH JESCHURUN op één plaats samen te brengen.

Aanvullend bronnenmateriaal troffen wij aan in de collecties van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Onze dank geldt daar vooral Mevrouw Drs. Francien van Anrooij. Onze erkentelijkheid geldt tenslotte Opperrabbijn M. Just te Amsterdam voor zijn waardevol advies inzake de hebreeuwse tekst van de Graanboom-tombe.

Literatuur

Een wetenschappelijk verantwoorde bondige samenvatting over het gehele tijdvak 1795-1814 bevat het vijfde hoofdstuk van Helena Poppers DE JODEN IN OVERIJSEL VAN HUNNE VESTIGING TOT 1814. Deze 'nagelaten dissertatie' werd, anno 1926, persklaar gemaakt door de bekende joodse bibliograaf-historicus Sigmund Seeligmann. De uitvoerige noot op pag. 87 is kennelijk van zijn hand. De geïnteresseerde vindt daar een goed overzicht van de literatuur tot op dat moment.
Instructief is verder M.E. Bolle DE OPHEFFING VAN DE AUTONOMIE DER KEHILLOTH IN NEDERLAND, 1796. Een in 1960 verschenen Amsterdamse dissertatie (bij Presser).

Speciaal over de Neie Kille handelen
D.M. Sluys HET REGLEMENT VAN DE ADATH JESCHURUN (DE 'NEIE K'HILLOH') TE AMSTERDAM. Referaat ter vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap jn Nederland op Zondag 7 juni 1931.
I. Maarsen MA'AMAR OR HA'EMMETH, in OZAR HACHAIM, Abhandlungen über Wissenschaft und Geschichte des Judentums (Red. Rabbiner Ch.L. Ehrenreich), IX Jahrg. Heft 7, Humemé Nisan 5693 (1933). Dit in het Hebreeuws gestelde artikel handelt over

een handschrift ter Rosenthaliana (van de Haagse Opperrabbijn Jozef Asser Lemmel/Lehmans) rakende de wijzigingen door Raw Graanboom aangebracht in de synagogale gebruiken. Vgl. daarnaast dezelfde EEN HAAGSCHE O.R. over de 'Neie Kille' in DE VRIJDAGAVOND VI, II, 147.
Over de proselieten-familie
S.I. Mulder HET GESLACHT GRAANBOOM in ISRAELIETISCHE ALMANAK VOOR HET JAAR 5619 (1858-1859). Van de familie-kroniek verschenen nog vóór Mulders publicatie fragmentarische bewerkingen in het Duits (Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft) en in het Italiaans (L'Educatore Israelita).
L. Fuks verzorgde een integrale uitgave onder de titel EEN HEBREEUWSE FAMILIEGESCHIEDENIS in STUDIA ROSENTHALIANA (SR), I, 2, juli 1967.
Hierover critisch: Jaap Meijer JOODSE WETENSCHAP IN NEDERLAND, Heemstede 1982 (in eigen beheer).
In SR publiceerde voorts
J. Melkman (Michman) DE STRIJD OM DE DEELNEMING VAN DE HOLLANDSE JODEN AAN HET GRAND SANHEDRIN (SR XIII, 1, januari 1979) en
DE JOODSE REPRESENTANTEN IN DE CONSTITUERENDE VERGADERING VAN DE BATAAFSE REPUBLIEK (SR XVI, 1, maart 1982). Van dezelfde:
LES JUIFS DES PAYS-BAS ET LE GRAND SANHEDRIN in LE GRAND SANHEDRIN DE NAPOLEON 'Sous la direction de Bernhard Blumenkranz et Albert Soboul', Paris 1979.

Speciaal over de begraafplaats
S.I. Mulder IETS OVER DE BEGRAAFPLAATSEN DER NED.-ISR. GEMEENTE TE AMSTERDAM, 1851. Aanvankelijk verschenen als bijlage van SEFER HACHAJIEM/ HET BOEK DER LEVENDEN bevattende Gebeden en Smeekingen op de begraafplaatsen.
A.H. (deze initialen hebben wij niet kunnen ontcijferen) DE JOODSCHE BEGRAAFPLAATS TE OVERVEEN in DE GEÏLLUSTREERDE JOODSCHE POST 2 juni 1921. Documentair is deze studie van belang door haar authentieke foto's, waaronder die van de tombe van Graanboom.
Speciaal over de synagoge
S. Seeligmann: DE NEIE KILLE SJOEL in DE VRIJDAGAVOND V, I, 36.
Aldaar de afbeelding van het interieur (zie pag. 20). Seeligmann vermeldt nog een lezing van hem in de Joodsch Litt. Club te Rotterdam. Zie WEEKBLAD VOOR ISR. HUISGEZINNEN 19-2-1915.
Voor deze prent verwijst hij naar KRONIJK VAN DE LANDING DER ENGELSCHEN EN RUSSEN ARMEE OF ALMANAK VOOR 1800, waarin voorkomt: SCHETS DER STICHTING VAN DE NIEUWE JOODSCHE GEMEENTE... BINNEN AMSTERDAM.

Mondelinge traditie

Dat tot 1940 de herinnering levend bleef aan de Neie Kille werd eerder vermeld. In orthodoxe kringen handhaafde zich zelfs een anti-Graanboom anecdote, zoals de heer J.H. Coppenhagen uit Jeruzalem mij onlangs vertelde. Het boek ZERA JITSCHAK (zie pag. 24) werd daarin honend genoemd: ZE RA JITSCHAK, bedoeld: deze slechte Izak. Geen vlekkeloos Hebreeuws maar wel een duidelijke teneur. Dán nog!

Gegevens over de begravenen

De Assers
Hun genealogie in NED. PATRICIAAT 1963 door H.L.K(ruimel) en
W.F.d(el) C(ampo) H(artman).
Vgl. van joodse zijde D.S. van Zuiden HET GESLACHT ASSER in CENTRAAL BLAD v. ISR. 14-11-1935.

Reeds in de JAARBOEKEN v.d. ISR. in Nederland III, 1837 wordt aan Carel Asser aandacht besteed. Twee jaar later publiceert
Joseph Dernburg in ISRAELITISCHE ANNALEN van J.M. Jost een serie artikelen CARL ASSER mit Beziehung auf die Holländischen Israeliten in den letzten vierzig Jahren. Vgl. Jaap Meijer ERFENIS DER EMANCIPATIE, 1963.

Van betekenis voor de cultuurhistorie van het milieu zijn de publicaties van I.H. van Eeghen: DE AUTOBIOGRAFIE VAN MOSES SALOMON ASSER in JAARBOEK LV van Amstelodamum. DE JEUGD VAN NETJE EN EDUARD ASSER 1819-1833, Amsterdam 1964.
Als joods correctivum verdient aandacht
Henriëtte Boas DE LERAAR HEBREEUWS VAN EDUARD ASSER: SAMUEL I. MULDER in MAANDBLAD Amstelodamum van juni 1965. Voor de geschiedenis van ADATH JESCHURUN ook in algemene zin niet zonder betekenis.
Instructief voor het beeld van Tobias Asser tenslotte
Rob de Graaf EEN LIBERAAL OP ZOEK NAAR DE HARMONIE VAN BELANGEN in 'Folio Civitatis', van 9 januari 1982.

H.L. Bromet en anderen
Van veel figuren die een rol hebben gespeeld in ADATH JESCHURUN is (nog) zeer weinig bekend. Een belangrijk hulpmiddel vormt in eerste instantie
Jacob da Silva Rosa BIBLIOGRAPHIE DER LITERATUR ÜBER DIE EMANZIPATION DER JUDEN IN HOLLAND, 1912.

Joachim van Embden
Over deze familie recent
Hindle S. Hes THE VAN EMBDENS: A FAMILY OF PRINTERS IN AMSTERDAM in QUAERENDO, XI 1/Winter 1981.

A.C. Wertheim
Een algemeen beeld verschaft
A.S. Rijxman A.C. WERTHEIM 1832-1897/Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis, Amsterdamse dissertatie, 1961 (bij Presser).
Over de begrafenis te Overveen informeert journalistiek een merkwaardig, anoniem, ongepagineerd boek IN PIAM MEMORIAM, dat in 1898 moet zijn verschenen.

Gemeente Bloemendaal
Het is ons een behoefte het Gemeentebestuur van Bloemendaal dank te zeggen voor haar medewerking over de gehele linie.

PINKAS SJEL HANIFTARIEM
DE K(AHAL) K(ADOSJ) ADATH JESCHURUN BE'AMSTERDAM

ANNOTATIEN DER OVERLEEDENE
IN DE JOODSE NIEUWE GEMEENTE
TE
AMSTERDAM
OP 'T KERKHOFF
TE
OVERVEEN

De namen der gestorvenen zijn in het Hebreeuws en in het Nederlands geregistreerd met ook de joodse datum in Hebreeuwse (current-)karakters. Wij vermelden slechts de Nederlandse tekst.

1797

N:1 Grietje Dochter van J. Zacharias Jacobs en Judith Salomon Cohen
Overleeden 15 October 1797

N:2 Israel Salomons kind van Annatje Salomons
Overleeden 15 December 1797

N:3 Magdalena Dochtertje van Ephm: Saln: Alexander en Beelia van Emden
Overleeden 24 December 1797

1798

N:4 Brendel Jacob moeder van J. Dessauer
Overleeden 27 Februarij 1798

N:5 Vrouwtje Kats gebooren Abrahams
Overleeden 12 April 1798

N:6 Moses zoontje van Jacob Moses
Overleeden 27 Augs: 1798

N:7 Isaac van Laun zoon van H:A: van Laun
Overleeden 26 October 1798

N:8 Hester Dogtertje van Samuel Moses Metz en Annette Danl: Polak
Overleeden 26 Decemb: 1798

1799

N:9 Jacob Levie
Overleeden 11 Januarij 1799

N:10 Mariane Dochter van Joseph Noach en Jannetie Hirsch Erlinghausen
Overleeden 16 Januarij 1799

N:11 Dochter van Hijman Binjamin en Beelitie Baruch
Dood ter wereld gekomen 23 Januarij 1799

N:12 Dochter van Hijman Binjamin en Beeletje Baruch
(4 daagen Oud dus nog zonder Naam)
Overleeden dan 26 Januarij 1799

N:13 Rabecca Philiph Wed: Koopman
Overleeden 26 Januarij 1799

N:14 Lea Eliazer Cohen Dochter van Eliazer Cohen en Annatie Isaac de Vries
Overleeden 8 Meij 1799

N:15 Claare, Wed: Salomon Berkum
(zijnde de moeder van Js. Salomons halman deezer Gemeente)
Overleeden den 29se Julij 1799

N:16 Vrouwtje Schabracq
Overleeden 25 August: 1799

1800

N:17 Liazer Abraham zoon van Abraham Juda en Eva Philiph
Overleeden 4 April 1800

N:18 Binjamin zoon van Moses Cohen of Moses van Gelder en Lea Meijer
Overleeden 10 junij 1800

N:19 Dina Hartog Lemon
Overleeden 16e julij 1800

N:20 Judik Dogter van Barend Simon Cohen en Vogel Emanuel
Overleeden den 8 Augus: 1800

N:21 Hester Dochter van Hijman d. Jongh en Henderina Frederiks
Overleeden 15de Augs: 1800

N:22 Beeletje Dochter van Barend Simon Cohen en Voogel Emanuel

N:23 Isaac zoon van Machiel Muller en Annatie Salomons
Overleeden 29 Septem: 1800

N:24 Hester Dochter van Juda Leendert Gerritse en Rabecca Isaac
Overleeden den 15 October 1800

N:25 Mietie Levie hijsvrouw van Salomon Moses Levie
Overleeden p(ri)mo November 1800

N:26 Eva dochter van Abm. Meijer en Judith Nathan
Overleeden 21 December 1800

N:27 Soesman Levie Swaab
Overleeden 23 Decemr: 1800

1801

N:28 Rachel Dogter van Machiel Isaac Muller en Annatie Salomons
Overleeden 13 Februij: 1801

N:29 Hijman Samuels
Overleeden den 6 Maart savonds A°: 1801

N:30 Marretie Moses Levie huijsvrouw van Gabriel David
Overleeden 10 Junij 1801

N:31 Isaac Marcus Chrishaber zoon van M.J. Chrishaber en Sara Joseph
Overleeden den 14 November 1801

N:32 Rachel Baruch huijsvrouw van Tobias Bendix
Overleeden 20 November 1801

N:33 Vrouwetie Abrahams Wed: Joel Simon Levie
Overleeden 16 Decemr: 1801

1802

N:34 Mariane Dochter van Samuel Joel en Schoontie Jacob Judels
Overleeden 16 Januarij 1802

N:35 Mariane Dochter van Joseph Samuels en Hester Lehmans
Overleeden 4 Februarij 1802

N:36 Jacob zoon van Gabriel David en Wijlen Maritie Moses Levie
Overleeden 27 Maart 1802

N:37 Een kind van Drie dagen van B. Levie en Elizabeth Joseph
Overleeden 31 Maart 1802

N:38 Een kind Dood ter waereld gekomen van Juda Zach: Jacobs en Judith Salomon Cohen
Zaterdag 3 April 1802

N:39 Liepman zoon van Gabriel Davids en Wijlen Maritie Moses Levie
Overleeden 18 Junij 1802

N:40 Jochem Jacobs
Overleeden 31 Julij 1802

N:41 Een ontijdig geboren kind van E.E. Boas
23 Augs: 1802

N:42 Scharlotte dochter van R.J. Kitzinger en Judith Lemon Haas
Overleeden 7 Novem: 1802

N:43 Een dood ter Waereld gekomen kind van Ruben Simons
14 Novemr: 1802
N:44 Een kind genaamd Rachel Barsera
24 Novr: 1802
N:45 Annatie Dochter van M.J. Chrishaber en Sara Joseph
Overleeden 27 Novemr. 1802
N:46 Schoontie Dochter van Joseph Samuels en Hester Lehmans
Overleeden 6 Decemr. 1802

1803

N:47 Een Dood ter Waereld gekomen kind van David Arons
3 Januarij 1803
N:48 Abraham zoon van L: A: Hollander en Heneriette de Jong
Overleeden 27 Januarij 1803
N:49 Een Dood ter waereld gekomen kind van G: Davids
18 23 03
N:50 Simmetie Dantziger huijsvrouw van Samuel Dantziger
Overleeden den 10den April 1803
N:51 Salomon d. Jonge Junior
Overleeden 18 April 1803
N:52 Kaatie Dochter van Wijlen Hijman Samuels en Gulik Joël
Overleeden 14 Julij 1803
N:53 Een Meisie eenige dagen oud van Vrouwetie Abrahams
Overleeden 19 October 1803
N:54 Een Dood ter waereld gekomen kind van S: A: Hollander en Heneriette de Jongh
den 16 November 1803
N:55 Annatie dochter van wijlen Hijmans Samuels en Gulik Joël
Overleeden 23 November 1803
N:56 David Jacob Coerland
Overleeden vrijdag den 16 Decemr. 1803
N:57 Een Dood ter waereld gekomen kind van David Arons
20 X br: 1803

1804

N:58 Sara Levie d. Jongh
Overleeden 11 Januarij 1804
N:59 Een dochter oud 5 dagen en dus noch Zonder naam van R.E. Jacobs en Sara Moses Schaap
Overleeden 29 Februarij 1804
N:60 Belia Juda huijsvrouw van Levie Moses
Overleeden 13 Maart 1804
N:61 Roosie Dochter van Barend Simon Cohen en Vogel Emanuel
Overleeden 28 April 1804
N:62 Salomon zoon van Hartog Moses Bremer
Overleeden 12 Septemr: 1804
N:63 Een kind genoemd Vromet de moeder zijnde Anna Hartog Bremer, zegd 't kind een dochter te zijn van Philips de Schoenmaker
Overleeden 31 October 1804
N:64 Rachel, de Wed: Isaac Jacob Muller
Overleeden 6 November 1804
N:65 Een kind genaamd Abm: Levie Davids, op onze begraafplaats begraven den 7 November 1804

1805

N:66 Clara, Dochter van Isaac Salomons en Judik Samuels
Overleeden de 17 Februarij 1805
N:67 Salomon zoon van David Arons en Vrouwetje Salomons
Overleeden den 28 Feb: 1805 'savonds

N:68 Sara, Dochter van Jacobus Benedictus, huijsvrouw van Joachim van Embden
Overleeden den 12 Maart 1805
N:69 Een dood ter waereld gekomen kind van Gabriel David en van zijn vrouw Maate
primo Junij 1805
N:70 Grietje Dochter van Isaac Salomons en Judith Samuels
Overleeden 16 Julij 1805
N:71 Salomon zoon van Tobias Bendix en Annatie Salomons
Overleeden 4 Augs: 1805
N:72 Benedictus zoon van Tobias Bendix en Annatie Salomons
Overleeden den 27 Sepr: 1805 'snachts
N:73 Isaac zoon van M:N: Samuels en Hanna Perez
Overleeden 13 Nov: 1805
N:74 Een kind van de dochter van Joseph Samuels
Overleeden 17 Nov: 1805
N:75 Een dood ter waereld gekomen kind van de huijsvrouw van Samuel Liepman te Zaandam
20 Nov: 1805
N:76 Marcus Wolff
Overleeden 12 Decemr: 1805

1806

N:77 Hermanus Adami
Overleeden 25 Meij 1806
N:78 Simon Isaac
Overleeden 5 Novemr: 1806

1807

N:79 Elias zoon van M:E: Louis en Betie Abrahams
Overleeden primo Januarij 1807
N:80 Den Wel Edele Zeer Eerwaarde en Geleerde Heer
Isaac Abraham opper Rabijn dezer Gemeente
Overleeden Dingsdag 10 Maart 1807
N:81 Hermanus Mock
Overleeden 13 Maart 1807
N:82 Zipora, Wed: van Samuel Polack
Overleeden 13 Julij 1807
N:83 Elizabeth Dochter van Juda Zacharias Jacobs en Judith Salomon Cohen te Weesp
Overleeden 13 Septemr: 1807
N:84 Saartje Hartog, huijsvrouw van Machiel Hartog
Overleeden 15 October 1807
N:85 Aron Davids
Overleeden 27 Novemr: 1807
N:86 Een Dood kind van Roosie, Dochter van Joseph Samuel
12 Decemr: 1807
N:87 Een kind van Eliazer Juda Kronenburg en Beeltje Davids, oud zes dagen
Overleeden 31 Decem: 1807

1808

N:88 Een Miskraam van Sam: Joel en Schoontje Jacob Judels den 9 April 1808
N:89 Meijer Levie
Overleeden 24 Meij 1808
N:90 Clara Cohen huijsvrouw van Samuel Lehmans
Overleeden 18 Julij 1808
N:91 Een dood ter waereld gekomen kind van I: Zacherias Jacobs en J:SAL: Cohen te Weesp
den 9 augs. 1808
N:92 Hartog Marcus
Overleeden 19 Augs: 1808

N:93 Moses Samuel Metz
Overleeden den 19 Augs: 1808
en op het Jooden kerkhoff in Den Haag begraven
N:94 Simga Godlieff huijsvrouw van Juda Philiph
Overleeden 27 augs. 1808
N:95 Een Dochter van Samuel Speijer Jacobsz en M: Calmer Wolff Davids oud 17 dagen zonder naam
Overleeden 24 Sept. 1808
N:96 Sara Jacobs
Overleeden 18 October 1808
N:97 Vogel Meijer huijsvrouw van Lion Salomons
Overleeden 18 October 1808
N:98 Rachel Emanuel Dietz huijsvrouw van M.S. de Jongh
Overleeden 17 November 1808
N:99 Juda Philip Hoon
Overleeden 28 Nov. 1808
N:100 Abraham Meijer
Overleeden 30 Decemr: 1808

Chronologische lijst van op Overveen aangetroffen grafzerken

	1797-1809	
nr. 40	Sara, huijsvrouw van Joachem van Embden	1805
nr. 24	Izak Graanboom, Opperrabbijn	10-3-1807
nr. 38	Clara Cohen, huijsvrouw van Samuel Lehmans	1808
	1809-1900	
nr. 13	M.J. Muller	1809
nr. 37	Charles Lehmans	1810
nr. 11	Samüel Joels	1811
nr. 12	Abraham Levij, Hollander	1811
nr. 14	Salomon de Jonge Meyersz.	1811
nr. 1	Vroütje de Jonge Meyersz.	1813
nr. 10	Hermanus Leonardus Bromet	1813
nr. 2	Roechama, weduwe van Izak Graanboom	1816
nr. 39	Hendrik (Herts) Asser, zoon van Moses Salomon Asser	1816
nr. 42	Jochanan, zoon van Benjamin van Embden	1816
nr. 36	Teltseche, dochter van Kalman, Darmstad	1818
nr. 3	Cheile Tobie, echtgenote van Moses Salomon Asser	1821
nr. 9	Jacob, zoon van Jeroechom Sjaikels Wilna	1824
nr. 41	Megelah, dochter van Mozes Metz	1825
nr. 43	Joachim van Embden	1826
nr. 8	Moses Salomon Asser	1827
nr. 5	David ben Simson Bromet	1829
nr. 47	Abraham Meyer van IJsen	1829
nr. 48	Hetsle, dochter van Jochanan van Embden	1831
nr. 49	Hendele, vrouw van Samuel Metz	1831
nr. 49a	Judith Nathan Levij, wed. van Abr. M. van IJsen (afgebroken zerk)	1832
nr. 50	Saartje Salomo, dochter van H. Salomo en B. Calmer Davids	1832
nr. 51	Perle, weduwe van Benjamin van Embden	1832
nr. 56a	Moses Samuel de Jong (omgevallen zerk)	1832
nr. 55	Philips Salomon Welfling	1839
nr. 54	Meyer Abraham van IJsen	1842

nr. 23	Israel, zoon van Izak Graanboom (afgebroken zerk)	24-9-1843
nr. 4	Vögele, dochter van Leizer Sjaikels, Wilna	1844
nr. 53	Juda Samuel, zoon van Mozes Metz	1845
nr. 52	Hermanus Salomo	11-8-1846
nr. 56	Megele, dochter van Tobias Philips, weduwe van Gedalja Metz	1846
nr. 69	Sara, dochter van Jozef Leoni, vrouw van Nachman, zoon v. J. Sjaikels	1847
nr. 44	Jochanan, zoon van Kalman Reens	1850
nr. 66	Leizer, zoon van Jacob Sjaikels	1850
nr. 68	Jacob Samuel Speyer	1850
nr. 67	Elizabeth Calisch, weduwe van Jacob Samuel Speyer	1850
nr. 65	Jacob Salomon Wertheim (2e zerk/1e zerk ook aanwezig)	22-3-1851
nr. 64	Scheine, dochter van Jacob Judels	29-3-1853
nr. 63	Michael Leib, ben Samuel Schwerin	1853
nr. 62	Roosje Marcus, weduwe van Jacob Wertheim	9-2-1855
nr. 22	Juda Graanboom, zoon van Israel Graanboom	1856
nr. 61	Brunette Calmer Davids, weduwe van Hermanus Salomo	5- 5-1857
nr. 60	Carel Joachim Alexanders	27-10-1862
nr. 59	Carel Wertheim	6- 2-1864
nr. 57	Jacob Samuel Joles	19-12-1867
nr. 35	Dinah Elisabeth Wertheim	3-11-1869
	Carel Abraham Wertheim	7-11-1869
nr. 20	Boele, dochter van David Outs, vrouw van Jacob Sjaikels	1870
nr. 21	Mindele, dochter van Eliezer Sjaikels	1870
nr. 18	Johanna Sara Wertheim	25- 1-1873
nr. 6	E.J. Jacobs	1875
nr. 15	Marie Louis Victor, kind van Leon Wertheim en Augusta Gans	3- 4-1876
nr. 89	Esther Salomo, geb. Raap	30- 4-1876
nr. 87	Sara, weduwe van Eliezer Sjaikels	1877
nr. 88	Marianne, dochter van Hermanus Salomo en wijlen Esther Raap	5-11-1877
nr. 7	Samuel Frenkel (afgebroken zerk)	30- 1-1878
nr. 86	Sara Wertheim, weduwe van E.S. van Praag	20- 4-1878
nr. 85	Hermanus Salomon Salomo	11- 1879
nr. 84	Johanna Sara Wertheim, geb. Rosenik	16- 2-1881
nr. 82	Jacob Leon Wertheim	18- 8-1882
nr. 58	Dina van Minden, weduwe van Carel Wertheim	25- 6-1884
nr. 81	Roza Jacobs-Hen	1885
nr. 80	Jacob Eliëzer Jacobs	1886
nr. 78	Lion Cachet	1887
nr. 77	Louis Samuel Frenkel	8- 1-1888
nr. 75	Fietje Frenkel Benedictus	10- 7-1888
nr. 74	Leonard, zoon van Albert Wolff en Caroline van Raalte	8- 8-1892
nr. 73	Mietje Wertheim	3- 5-1894
nr. 83	Abraham Wertheim	12- 7-1889
nr. 34	Abraham Carel Wertheim	1-12-1897
nr. 72	J.E. Jacobs	1898
nr. 71	L.J. Joles	22- 6-1898
	1900-1940	
nr. 70	Heintje Prins, geb. Jacobs	30- 8-1901
nr. 97	E.J. van Ploeg	4- 5-1904
nr. 95	Salomon van West	2- 6-1904
nr. 99	Samuel Eleazer Jacobs	1904
nr. 93	Hanna de Jong, weduwe van Jacob Samuël Joles	18- 1-1906
nr. 94	Jakob Jacobs	29-11-1906
nr. 112	Henriëtte Witmondt, echtgenote van Mozes Benjamin Graanboom	21- 1-1908
nr. 17	Jacob Frederik Wertheim	9-11-1908

nr. 33	Rosalia Maria Wertheim, weduwe van Abraham Carel Wertheim	8- 6-1909
nr. 31	Ernst Lodewijk Visser	21- 8-1909
nr. 25	Annie Visser, dochter van Lod. E. Visser en C.J.S. Wertheim	24-11-1909
nr. 110	Abraham Graanboom Mzn.	12-11-1911
nr. 109	Debora Cachet-Keesing	2- 6-1912
nr. 111	Mozes Benjamin Graanboom	4- 2-1913
nr. 79	Jubik Jacobs, geb. Ouds	1913
nr. 98	Marianna Jacobs, geb. Outs	14-11-1913
nr. 108	Sophia Swaap-de Jong	1913A
nr. 92	Marianna Joles, geb. Keiser	13- 4-1915
nr. 91	Rosalie Therese Wertheim, weduwe van Bendix Benjamin	14- 6-1916
nr. 107	Samuel Jacob Joles	6- 5-1918
nr. 124	Martin van Ham	26- 2-1920
nr. 16	Mathilda Salomonson, weduwe van Mr. Jacob Frederik Wertheim	27- 9-1920
nr. 123	Juda de Vries	12- 8-1921
nr. 122	Helena de Vries, geb. Bannet	23- 2-1926
nr. 32	Anna Polak, weduwe van Ernst Lodewijk Visser	5- 7-1926
nr. 76	Debora van West-Jacobs	27- 3-1927
nr. 105	Sientje Joles	30-12-1927
nr. 121	Mr. David Eliazer Lioni	27- 7-1928
nr. 104	Mozes Joles	27-12-1928
nr. 103	Arnold Jacob Jacobs	16- 5-1930
nr. 96	Duifje Blok, weduwe van Samuel Jacob Joles	4-11-1930
nr. 119	Estella Graanboom, geb. de Jong	10-12-1935
nr. 118	Isaäc Graanboom	27- 2-1937
nr. 117	Lea van der Hoop-Konijn	22- 1-1938
nr. 116	Eduard van der Hoop	27- 5-1939
nr. 115	David Jacobs	28-11-1939
	1940-1945	
nr. 30	Alexander Meijer	19-11-1941
nr. 26	Mr. Dr. Lodewijk Ernst Visser	17- 2-1942
nr. 27	Cornelia Johanna Sara Visser-Wertheim	30- 3-1944
	1945-heden	
nr. 114	Benjamin Hamburger, echtgenoot van Mathilda de Beer	25-11-1948
nr. 102	Griet Hamburger	3- 2-1952
nr. 101	Mr. Johan Meijer	8- 7-1964
nr. 113	Wim Hamburger	2- 6-1968
nr. 120	Margaretha Jungblut, echtgenote van Mr. David Eliazer Lioni	28- 6-1978
nr. 125	Mathilda de Beer, echtgenote van Benjamin Hamburger	13- 9-1981

Graftombe van Raw Graanboom (reconstructie)

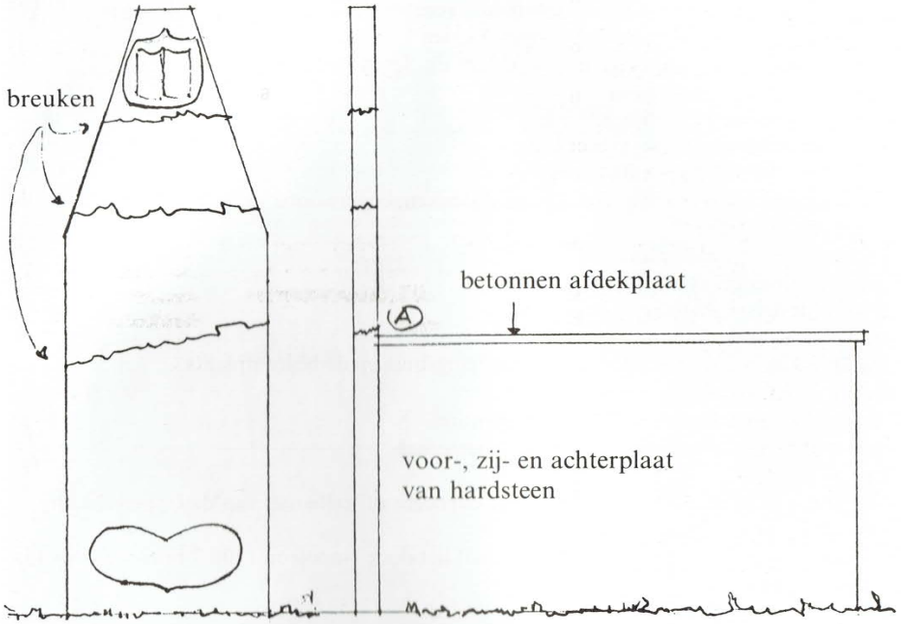

vooraanzicht
schaal 1:20

zijaanzicht

voorplaat dik 10,5 cm
zijplaten dik 6 cm } van natuursteen (hardsteen)
afdekplaat 4 cm van beton

Technische toelichting

De eigenlijke tombe is geplaatst op een bredere hardstenen onderbouw. De tombe wordt thans afgedekt door een betonnen plaat, vermoedelijk uit 1920-1930.
De voorplaat, de eigenlijke zerk met Hebreeuwse tekst, is d.m.v. met lood aangegoten ijzeren doken met de zijplaat van de tombe verbonden.
Het vrij uitstekende 'slappe' gedeelte, dat boven de tombe uitsteekt, is van zodanige afmetingen, t.o.v. het 'starre' ondergedeelte, dat, gemakkelijk breuk optreedt bij A door natuurinvloeden (vorst, verwering) in combinatie met corrosie van de ijzeren doken.
Bij een vroegere restauratie is de zerk gesteund door $\frac{1}{2}$ steens metselwerk (11 cm) opgetrokken uit de hardstenen onderbouw.
De betonnen afdekplaat heeft zijn oplegging op dit metselwerk en de hardstenen zijplaten.
Het boven de betonplaat uitstekende deel van de zerk is eveneens verstevigd door $\frac{1}{2}$ steens metselwerk.
Restanten hiervan op de betonplaat zijn nog duidelijk zichtbaar.
De zerk en de steunmuur zijn echter op de oude breuklijnen opnieuw gescheurd en afgebroken.
Stukken van de zerk en restanten metselwerk zijn aanwezig.
In hoeverre naast natuurinvloeden ook vandalisme een rol heeft gespeeld valt niet vast te stellen.

E.S.

Verklarende lijst van joodse uitdrukkingen

Aw Beth Dien = hoofd van het rabbinale gerechtshof; officiële titel van de Opperrabbijn
Askenaziem = Duitse (midden-Europese) joden
Beth chajiem = begraafplaats; letterlijk: huis des levens (eufemisme)
Beth hamedrasj = leerschool
Gaon = prominente joodse geleerde
Ger = proseliet (eigenlijk: vreemdeling)
Haskala = Verlichting/Aufklärung
Jizkor (vulgo: jizker) = Hij (God) moge gedenken; beginwoord van gebed voor de zielerust van een overledene
Kehilla/kille = joodse gemeente
Kohen = priester; vgl. de eigennaam Cohen
Levie = leviet = dienaar in de tempel
Matseiwe = zerk
Mataher-huis (vulgo: metaar-huis) = reinigingshuis op de begraafplaats
Mikwe = ritueel bad
Morenoe = onze leraar; officiële rabbijnentitel
Parnas/Parnassiem = bestuurder joodse gemeente
Raw = rabbijn
Resj Metiwta = hoofd van de leerschool; eveneens officiële titel van de Opperrabbijn
Rofe/Roufe = arts; ook eigennaam
Sanhedrin = grote kerkvergadering; speciaal het door Napoleon 1806/7 bijeengeroepen jodenparlement
Sefardiem = joden uit het Meditterrane gebied
Sefer Tora = Torarol, van perkament
Sjoel = synagoge
Sjouchet = rituele beestensnijder
Sofer/soufer = schrijver, Wetschrijver, degene die bijv. een Torarol schrijft
Treurjaar/oweljaar = rouwjaar, na het overlijden van ouders

Algemene opmerking

De toch al niet soepele joodse wet is uitermate streng met betrekking tot de gestorvenen en de plaats waar zij ter aarde zijn besteld.
Graven openen – tenzij dit door de justitie noodzakelijk wordt geacht – is (hoge uitzonderingen daargelaten) ondenkbaar. Verlaten begraafplaatsen dienen volgens de joodse traditie ongerept te blijven.
Na de oorlog is er op deze regel wel eens inbreuk gemaakt. Zoals in het geval van de ontruimde oude begraafplaats op het Haarlemse Bolwerk.
Het plaatsen van zerken is ook bij joden zeer gebruikelijk. Dat dateert trouwens uit Bijbelse tijd. Duidelijke voorschriften bestaan terzake niet. Noch wat betreft de vorm (vgl. de tombe van Graanboom) en evenmin wat betreft de tijd, waarbinnen de matseiwe moet worden opgericht. De joden kennen begraafplaatsen met staande en liggende zerken. Vgl. de beroemde begraafplaats der Sefardiem te Ouderkerk aan de Amstel.
Zie voor dit ritueel in het algemeen het bekende boek van de vroegere Haarlemse rabbijn S.Ph. de Vries JOODSCHE RITEN EN SYMBOLEN, deel II, oorspronkelijk verschenen te Zutphen, 1932 en na de oorlog enkele keren herdrukt. Dit populaire maar uiterst verantwoorde werk ontstond uit artikelen in de Oprechte Haarlemsche Courant.

Versteend verleden wil dit brokje – in wijder verband – Haarlems-joodse historie levend tot de geïnteresseerde lezer brengen. Midden in de duinen liggen de resten van een opmerkelijk hoofdstuk uit de geschiedenis der joden in Nederland.

Boeken over Haarlem

Brinkmann
aan de Grote Markt
Bert Sliggers

Een stukje Haarlem van 4000 jaar oud: van de zeer vroege periode van wat later het Brinkmann-complex werd genoemd tot en met de plannen en resultaten van de verbouwing die in 1982 voltooid werd.
ISBN 90 6076 164 2

'Sterck en weldoortimmert'
P. Jongens, drs. J. Bart Uittenhout en drs. Loes J. Vroom

Een kwart eeuw restaureren in Haarlem.
ISBN 90 6076 174 X

Haarlemse miniaturen

deel 1
Molen de Veer
het verslag van de restauratie door Peter E.M. Hammann
ISBN 90 6076 167 7

deel 3
Schilderijen voor het stadhuis Haarlem
16e en 17e eeuw
Kunstopdrachten ter verfraaiing
door Dr. P. Biesboer
ISBN 90 6076 181 2

De Vrieseborch – Haarlem

ISBN 90 6076 179 0

Versteend verleden Jaap Meijer/Jet Slagter

2